

Tussen „Oud”, „Old” en „Alt”

door J. LEENEN

I. — DE LIMBURGS-RIJNLANDSE DRIEHOEK

Tot de eigen, specifieke verschijnselen op het gebied van de klankleer, waardoor de zelfstandigheid van het Nederlands als taal, midden in de Westgermaanse groep en inzonderheid tegenover Hoogduits en Nederduits, bewezen wordt, behoort ook de ontwikkeling van *al/ol* + *d/t*, via *old/olt*, tot *oud/out* (1). Terwijl het Hoogduits gebleven is bij wat we in dit verband de oertoestand kunnen noemen (stadium I : *alt, Salz, Gold, Holz*), hebben het Nederlands en het Nederduits om te beginnen *al* en *ol* vóór *d* of *t* laten samenvallen in *old, olt* (stadium II : *old, solt, gold, hoit*), maar is verder het eerste, reeds vóór het Middelnederlands, zijn eigen gang gegaan door *l* te vokaliseren, wat het diftongisch produkt *ou* gegeven heeft (stadium III : *oud, zout, goud, hout*). Tussen deze twee laatste gebieden nu, het Nederlands en het Nederduits, die thans respectief *ou* en *ol* hebben maar eens eenvormig *ol* hadden, wordt diep noordwaarts door Limburg-Rijnland een wig gedreven, waar wel, in aansluiting bij het Hoogduits, geen samenvallende *ol* heeft plaats gehad, maar toch, door eigen ontwikkeling rechtstreeks van de dubbelheid *al/ol* uit, een eigen plaats wordt ingenomen. Als we ons schematisch een rechte lijn denken, die van het ZO. naar het NW., tussen Rijn-

land en Westfalen door en dan door Gelderland en de Veluwe heen, naar de Zuiderzee loopt, en die reeds als de Nederfrankisch - Nedersaksische „normaalgrens” bekend was, dan kunnen we even schematisch van het ZW. naar het NO. een andere rechte trekken, die, tussen de Belgische provincies Brabant-Antwerpen en Limburg door en door oostelijk Noordbrabant heen strevend, op het punt waar de Rijn de Duits-Nederlandse grens overschrijdt op eerstgenoemde valt. De aldus ontstane, naar het N. gerichte hoek wordt naar het Z. afgesloten door een derde rechte, samengesteld uit, in België, de Nederlands-Franse taalgrens, en, in Duitsland, een lijn die, van Eupen uit tussen Keulen en Bonn de Rijn kruisend, van de Rijnprovincie een noordelijk stuk afneemt. Binnen die gelijkbenige driehoek, die in hoofdzaak Belgisch en Nederlands Limburg en het daartegenaan liggende gedeelte van het Duitse Rijnland omvat, voltrekt zich de eigenaardige en zeer geschakeerde ontwikkeling van *oud* en *goud*, die we ons voorstellen in de volgende bladzijden te schetsen en te ontleden.

Het rechterbeen van de driehoek of westgrens van het Nederduitse *old/gold*-gebied. Deze lijn heeft, samen met verschillende andere belangrijke Nederduits-Hoogduitse grenslijnen uit het O. komend, het Duitse taalgebied over zijn hele breedte in een noordelijke en zuidelijke helft verdeeld. Maar zodra de uiterste oostpunt van de Rijnprovincie bereikt wordt, waaiert de hele bundel uiteen en stempelt alzo deze gouw tot een uitgestrekt overgangsgebied. Terwijl de ene (klankverschuiving als in *maken* > *machen*, en diftongering als in *mus* (Ned. *oe*) > *maus*) tot een aantal strengen en draden verrafelen, die de Rijn op een even groot aantal punten kruisen en ieder voor zich de westgrens van het taalgebied bereiken, wendt onze lijn zich voortaan, samen met de genoemde Nedersaksische

normaalgrens (gelijkheid van de 3 personen meervoud in de tegenwoordige tijd), in noordwestelijke richting, en bakenen beide verder het Nedersaksische gebied ook aan de westzijde af. Dit gedeelte, dat voor onze studie alleen van belang is, kunnen we in Duitsland stuk voor stuk nagaan : het beweegt zich, vanaf bovengenoemde oostpunt, tussen Benrather en Uerdinger lijn ten W. en de nagenoeg met de provinciegrens samenlopende Nedersaksische normaallijn ten O., noordwestwaarts tot aan de Ruhr, wendt zich met deze rivier westwaarts, zodat het Essen rechts, Mulheim links en Duisburg rechts laat, en valt dan tot aan de rijksgrens samen met de loop van de Rijn, behoudens twee rechtse bochten waarvan de zuidelijke en grootste Wezel omsluit. In Nederland is de afbakening minder sekuur en overigens weer van geen rechtstreeks belang meer voor ons. Het is ons alleen mogelijk de algemene richting aan te geven. Daar Nijmegen en Arnhem *ou* en Zevenaar en Duiven *ol* hebben, schijnt er geen bezwaar te zijn onze lijn verder te laten samenvallen met de Rijn tot aan de samenvloeiing met de IJssel, vanwaar ze dan, tussen Scherpenzeel, Barneveld en Nijkerk ten W., en Zutfen, Uddel, Elspeet en Nunspeet ten O. door, naar de Zuiderzee streeft.

Het linkerbeen van de driehoek of oostgrens van het Nederlandse *oud/goud*-gebied. De scheiding tussen de plaatsen waar geen, en die waar wel verschil gemaakt wordt tussen de uitspraak van *ou* in *oud* en *goud*, loopt in België, van Z. naar N., tussen *a*) ten W. met in beide gevallen *aa* : Landen, Attenhoven, Orsmaal-Gussenhoven, Zoutleeuw, Wommersom, Oplinter, Tienen, Willebringen, Verrijk, Korbeek-Loo (*ou*), Lubbeek, Sint-Joriswinge, Tielt (3 maal *aai*), Bekkevoort (*oa*), Kaggevinne, Assent (*oa*), Webbekom, Diest, Schaffen (3 m. *au*), Deurne, Tessenderloo, Kwaadmechelen (3 m. *öä*), Oostham, Be-

verloof, Heppen, Leopoldsbuurg, Balen (*au*), Lommel, en *b*) ten O. met *aa/oa* : Waasmont, Gingelom, Velm, Halle-Booienhoven, Duras, Binderveld, Budingen, Drieslinter, Hoeleden, Bunsbeek, Vissenaken, Kumtich, Roosbeek, Boutersem (2 m. *oa/aa* !), Kerkom, Binkom, Meensel-Kiezegem, Molenbeek-Wersbeek, Waanrode, Loksbergen, Halen, Zelem, Meldert, Paal, Beringen, Koersel, Hechtel, Wijchmaal (*aa/ou*), Eksel, Kleine-Brogel, Overpelt, Neerpelt (4 m. *au/ou*) (2). De linkerzijlijn volgt dus aanvankelijk, nu en dan westwaarts even afwijkend, de grens tussen Luik-Brabant en Limburg, schiet dan ineens een goed eind naar het W. waar ze de Uerdinger lijn ontmoet, en wendt zich met deze noordoostwaarts tot aan de noordpunt van Limburg, vanwaar beide, op Nederlands grondgebied, weer uit elkander gaan. Ongelukkig zijn er voor dit stuk van onze lijn maar schaarse en ongelijke gegevens. Nochtans moet een oostelijke strook van Noordbrabant het verschil *au/ou* bewaard hebben : dat is niet het geval met Geldrop en Helmond (3) die steeds *au* zeggen, het is het wel (was het althans in 1882) met Uden en Zeeland. Daarmee hebben we toch de algemene zuidnoordelijke richting van onze lijn tot aan de Maas, die we dan maar opvaren tot Grave, waar we weer meer houvast krijgen. Grave kent, in aansluiting bij de meer noordelijke streek om Nijmegen tussen Maas en Rijn, alleen *ou* ; Gassel, en, als enige plaatsen ten N. van de Maas, Heumen en Malden (4) onderscheiden *a(a)l/o(o)l*, in aansluiting bij het Land van Kuik en het naburige Duitse gebied, zodat van hier af de rijksgrens als taalgrens dient tot aan de Rijn, waar, door de ontmoeting van de eerste twee lijnen, de hoek gesloten wordt.

De grondlijn van de driehoek of (het stuk Nederlands-Franse taalgrens er buiten gelaten) noordgrens van het Hoogduitse *alt/gold*-gebied. De niet meer dan algemene

gegevens waar we over beschikken laten ons toe een lijn te trekken, ten Z. en ten O. waarvan, globaal gesproken, de korte klanken zijn behouden : ze gaat ongeveer met de Benrather lijn ten Z. van Eupen van de Franse taalgrens uit, maar richt zich onmiddellijk oostwaarts, laat Aken, Gulik, Duren, Blatzheim ten N. liggen, kruist tussen Keulen en Bonn de Rijn en wendt zich dan noordwaarts tot op het punt waar de Uerdinger lijn uit het N. op de Benrather lijn valt ; ze volgt de eerste, steeds noordwaarts, tot ze, waar die het dichtst de linkerzijlijn genaderd is, op deze afspringt en zo ook hier de hoek en tevens de driehoek sluit.

In de drie grote autarkische gebieden waartussen het onze nogmaals bufferdienst blijkt te moeten verrichten, wordt, door de formules waarmee we ze ieder voor zich gekarakteriseerd hebben, natuurlijk maar een algemeen standpunt aangegeven, vanwaar uit er regionale afwijkingen zijn. Voor het Nederduits en het Hoogduits kunnen we die, te meer daar ze nergens aan onze driehoek raken, gevoeglijk buiten beschouwing laten ; voor het Nederlands moeten we er, wegens de verwante ontwikkeling, wat nader op ingaan.

De vokaalstand ou komt voor in Nederland ten W. van onze eerste twee lijnen, onder aftrek van de oosterhelft van Noordbrabant en de Nederbetuwe (5), en bijvoeging van een snipper in het NW. van de Belgische provincie Antwerpen ; daarbuiten in België, los van het hoofdgebied, in een grotere hoek in het ZW. van Oostvlaanderen. Westvlaanderen heeft oe ; wat overblijft, d.w.z. Zuidbrabant, het grootste deel van Oostvlaanderen en de provincie Antwerpen, oostelijk Noordbrabant en de Nederbetuwe, heeft au. De „Brabantse” en de „Hollandse” vorm verschijnen sporadisch in het respectieve buurgebied au op enkele punten in Zeeland en de Oostvlaamse ou-hoek,

ou hier en daar in Brabant en Antwerpen, o. a. tegen het linkerbeen van de driehoek om het punt waar de Brabants-Antwerps-Limburgse grenzen elkander ontmoeten, en sterker verspreid in Oostvlaanderen, vooral in het Z. Fonetische varianten van *au* en *ou* zijn de monoftongen *aa* en *oa*, die in het Z. bijna uitsluitend heersen voor zover ze niet door andere tweeklanken *aaë* en *oaë* worden afgelost; verder zijn er de palatalisering, naar het schijnt ook zo goed als alleen in de monoftongische gedaanten *é* en *öä*, die we o. a. langs de westzijde van onze driehoek in België en Nederland aantreffen: de eerste te Geel en te Tielen en in de westelijke Peel van Leende tot Tongelre, de tweede om het pasvermelde interprovinciale grenskruispunt. Dat is de ontwikkeling in de onverbogen vormen, waarvan, door vokalisering van *d* vóór een vokalische uitgang, zich afwijkingen kunnen voordoen die we hier verder onbesproken moeten laten.

De scheiding tussen Hollands *ou* en Brabants *au* is ten N. van de Maas nog niet topografisch vastgelegd. In Noordbrabant loopt ze, in het woord *koud* (6), van N. naar Z.; tussen *a*) ten W. met *ou*: Alem, Bokhoven, Engelen, 's-Hertogenbosch, Vucht, Vlijmen, Haarsteeg, Nieuwkuik, Drunen, Loonsch-Hoekje, Baardwijk, Waalwijk, Besoien, Kapelle, Waspik, 's-Gravenmoer, Tweede-Straatje, Dongen, Oosterhout, Steenberg, Bavel, Gilze, Alfen, Baarle-Nassau, en *b*) ten O. met *au*: Kessel, Orten, Rosmalen, Berlikum, Den Dungen, Sint-Michielsgestel, Gemonde, Esch, Helvoort, Kromvoort, Udenhout, Loon-op-Zand, Sprang, Vrijhoeve-Kapelle, Loonsche-Dijk, Sint-Joachimsmoer, Reien, Molenschot, Tilburg, Goorle. In noordwestelijk Antwerpen hebben *ou*: Sint-Lenaarts, Kalmthout, Lillo, — daaromheen *au* of verwante klanken: Wortel, Turnhout, Tielen, Herentals, Aarschot, Lier, Antwerpen. De meer zuidwaarts liggende Grobbendonk en Heist

op den Berg, dit laatste met een paar naburige plaatsen, zijn misschien eerder verstrooide *ou*-vlekken, zodat we voorlopig alleen de drie eerstgenoemde binnen de grens van het moedergebied laten vallen. Ten W. van de Schelde loopt die grens dan, steeds in *koud*, tussen *a*) ten N. met *ou* : *Kieldrecht, Nieuw-Namen, Klinge, Sint-Janssteen, Koe-wacht, Grauw, Sas-van-Gent, *Zelzate, Filippine, IJzen-dijke, Oostburg, Sint-Kruis, *Sint-Laureins, Aardenburg, *Middelburg, Sluis, Retranchement, Kadzand, en *b*) ten Z. met *au* : Kalloo, Doel, Verrebroek, Meerdonk, De Klinge, Kemzeke, Stekene, *Zuiddorpe, *Westdorpe, Wachtebeke, Sint-Kruiswinkel, Ertvelde, Assenede, Boechoute, Water-vliet, Sint-Margriete, Kaprijke, Eekloo, Adegem, Malde-gem, Lapscheure (deze plaats en de twee volgende, *oe*), Westkapelle, Knokke. Dit hele stuk valt, afgezien van de zes met * gemerkte punten, tot aan de zee samen met de rijksgrens.

De oostgrens van het Westvlaamse *oe*-gebied is ook, van N. naar Z. lopend, over een kort stukje dezelfde als de rijks-, later provinciegrens, waarna ze zich op een kleine afstand ten W. van deze laatste houdt, tot ze op de Franse taalgrens valt. Ze vertrekt van de pas beschrevene en laat *a*) ten W. met *oe* : Lapscheure, Moerbeke, Oedelem, Beer-nem, Wingene, Tielt, Oostroozebeke, Wielsbeke, Beveren, Mullem, Zwevegem, Outer, Haaltert, en *b*) ten O. met *ou* : Maldegem (*au*!), Sint-Joris-ten-Distel, Ruiselede, Kanegem, Aarsele, Dentergem, Wakken, Desselgem, Deerlijk, Vichte, Ingooigem, Heestert, Moen, Sint-Denijs, Helkijn.

Tussen deze lijn en de taalgrens gevat, ligt het Oost-vlaamse gesloten *ou*-gebied binnen een rechthoekige drie-hoek, waarvan de schuine zijde gevormd wordt door een lijn die zich in het N. van de eerste losmaakt en dan zuidoostwaarts loopt tussen *a*) ten W. met *ou* : Sint-Joris-ten-Distel, Ruiselede, Kanegem, Dentergem, Machelen,

Lozere, Mere, Sint-Marialatem, Mater, Schorisse, Oprakel, Parike, Everbeek, en *b*) ten O. met *au* : Knesselare, Aalter, Lootenhulle, Poeke, Vinkt, Deinze, Petegem, Astene, Nazareth, De Pinte, Gavere, Dikkelvenne, Velzeke, Sint-Denijsboekel, Sint-Mariahorebeke, Zegelsem, Geeraardsbergen, Overboelare.

II. — DE LIMBURGSE VOKALISERING

Hoe ziet het er nu binnen onze driehoek uit? We kunnen al dadelijk, steeds schematiserend, van de top op de basis een loodlijn laten vallen die hem in twee symmetrische helften verdeelt. De westelijke heeft, evenals het Nederlands, in de verbindingen *al/ol* + *d/t*, maar zonder dat *a* met *o* is samengevallen, *l* gevokaliseerd : *aud/goud* tegenover *oud/goud*. Ze heeft het daarbij niet gelaten, ze heeft hetzelfde gedaan, of willen doen, met *l* tussen *a/o*, steeds niet samengevallen, en iedere andere medeklinker : *kauf/vouk* tegenover *kalf/volk*; terwijl het eerste proces, naar het voorbeeld van het Nederlands, konsekwent doorgevoerd is, blijkt dat echter met het tweede niet het geval, en blijkt het ook een kleiner gebied, binnen dat van het eerste, te bestrijken. Op dezelfde willekeurige wijze is verder de zeer verwante *n* in de verbindingen *an/on* + *s*, nogmaals met uit elkaar houden van *a* en *o*, gevokaliseerd : *gaus/ous* tegenover *gans/ons*; het fonetisch produkt is, ofschoon niet in alle woorden en op alle plaatsen, hetzelfde, maar de territoriale verbreiding vinden we slechts gedeeltelijk gelijklopend en in heel tegenovergestelde richting gebonden. Al is het geval *gans* dus niet zonder meer op één lijn te stellen met het gekombineerde geval *oud-kalf*, dan mocht het toch ook niet bij een behandeling van dit laatste buiten beschouwing blijven.

Halvering van de driehoek of grens tussen de *al*- en de

niet-vokaliserende helft. De isoglosse *aud/ald* (= het bvl. nw. Ned. *oud*, Du. *alt*, in onverbogen vorm) vertrekt ten Z. van Eupen van de Romaanse taalgrens samen met de Benrather lijn, maar gaat dadelijk haar eigen gang in noordoostelijke richting tot ten Z. van Stolberg; van hier zwenkt ze lichtelijk naar het W. zodat deze plaats rechts blijft liggen, en streeft dan verder noordwaarts, om tussen Randerath (l.) en Linnich (r.) de Benrather lijn en de Roer te kruisen, wendt zich geleidelijk een paar streken noord-oostwaarts tot tussen Viersen (l.) en Munchen-Gladbach (r.) en richt zich thans recht naar het N., tot ze ten W. van Kempen de Uerdinger lijn kruist; ze slaat onmiddellijk om naar het W. en volgt dan, afgezien van een bocht zuidelijk om Venlo heen, de Uerdinger lijn aan de noord-zijde tot aan de zuidoostelijke hoek van Noordbrabant; hier wendt ze zich met de Noordbrabants-Limburgse provinciegrens noordwaarts en laat het Land van Kuik ten O. liggen, zodat ze ten O. van Grave, even ten W. van de top van de driehoek, op de linkerzijlijn valt. De grensplaatsen in Nederland zijn *a*) ten N. en ten O. met *ald*: Steil-Tegelen (ook *aad*), Blerik (niet Hout-Blerik), Grubbenvorst, Horst, Horst-Meterik, Griendsveen, Oplo, Mil, Gassel, en *b*) ten N. en ten W. met *aud*: Belfeld, Baarlo, Maasbree, Sevenum, Deurne, Bakel, Langenboom, Escharen (plaatselijke verschillen in het klinkerelement buiten beschouwing gelaten) (7).

Het kleinere gebied van de vokalisering als in *kauf* leunt, binnen dat van de eigenaardige Limburgse vokalisering van *l* vóór *d/t*, tegen de uiterste oostelijke en zuidelijke grens van het grotere aan, maar laat overal in het W. en het N. een vrije gordel om zich heen, die het contact met de Brabants-Nederlandse ontwikkeling verhindert. De isoglosse *kauf/kalf* schijnt die poging tot vokalisering van *l* vóór alle konsonanten op zijn wijdst te omlijnen: ze volgt

in Duitsland de *aud/ald*-lijn vanaf Eupen noordwaarts tot ze ongeveer op de hoogte van Roermond naar het W. afslaat, aan de noordkant van deze stad (8), een groep dorpen ten W. ervan waarvan het noordelijkste Heithuizen, en Weert voorbijtrekt, en met de provinciegrens Noordbrabant-Limburg op de noordgrens van België en Belgisch Limburg valt, welke provincie dan door een lijn tussen Hasselt en Tongeren door in een westelijke en oostelijke helft verdeeld wordt. Het nadere verloop is hier van N. naar Z. tussen *a*) ten W. met *kalf* : Overpelt, Peer, Helchteren, Hasselt, Alken, Bommershoven, en *b*) ten O. met *kauf* : Gruitrode, Opglabbeek, met *kaaf* : Zutendaal, Beverst, Romershoven, Schalkhoven, Sint-Huibrechtshern, Neerrepn, Overrepn (beide laatste ook *kalf*), Piringen, Widooie, Lauw.

Terwijl de behandeling van *l* vóór een willekeurige medeklinker ongedwongen als een natuurlijke uitbreiding van dezelfde vóór *d/t* kan beschouwd worden en dan ook als territoriaal ermee verbonden verschijnt, ziet het er met de behandeling van *n* vóór *s*, reeds fonetisch maar meer nog territoriaal, anders uit. Het gebied van de vokalisering in *gans* strekt zich over de twee helften van onze driehoek uit, en Limburg blijkt thans via de Nederrijn met een groot Noordduits gebied samen te hangen. De grens ten Z. volgt min of meer de Benrather lijn van Eupen, ten W. achter Aken om, naar Dusseldorp en dan verder oostwaarts. De grens ten N. laat een hoekje in het ZO. van Brabant rechts, een grotere hoek in het NW. van Belgisch en van Nederlands Limburg links liggen, en wordt ten N. van Venlo in Duitsland voortgezet door een lijn, die ten Z. aan Gelderen voorbij de Rijnprovincie van het W. naar het O. doorsnijdt, en zich dan noordwaarts wendt. In België kunnen we ze nauwkeuriger afbakenen door een lijn van Z. naar N. tussen *a*) ten W. met *gans* : Outgaarden

Wommersom, Budingen, Kapellen, Kaggevinne, Webbekom, Zelem, Meldert, Paal, Beringen, Heusden, Houthalen, Peer, Gruitrode, Opitter, Tongerlo, Bree, Bocholt, en ten O. met *gaus* : Landen, Melkwezer, Heelen-Bosch, Zoutleeuw, Grazen, Geetbets, Loksbergen, Halen, Linkhout, Lummen, Zolder, Zonhoven, Genk (tot hier *gaas*), Asch, Niel, Opplabbeek, Neeroeteren, Maaseik (tot hier *gaus*), Ophoven, Molenbeersel (2 maal *goas*). In Nederland liggen aan de *n*-loze kant de bij *kalf* vermelde dorpen waarvan het westelijkste Hunsel, Roermond en Venlo (8).

Voor voorbeelden van de vokalisering van *l* (subs. *n*) in Limburg en de westrand van Duitsland menen we ons te mogen tevredenstellen met naar de voor deze streken ruim aanwezig zijnde plaatselijke studies te verwijzen. Men zal zien dat in de positie vóór *d/t* de bewerking (afgezien dan van de verder te behandelen overgangstrook) werkelijk konsekwent is doorgevoerd. Relikten zijn ons, een alleenstaand geval als *wol* (= *wou*) te Opgrimbie er buiten gelaten, uitsluitend in plaatsnamen voorgekomen en dan nog vaak alleen grafisch. Zo, bijaldien ze etymologisch zijn wat ze schijnen, in Belgisch Limburg *Bocholt*, *Spalbeek* (Ned. L. : *Spaubeeek*), beide geschreven en gezegd, *Aldeneik*, *Althoeselt*, *Aldestraat* (Hasselt), *Waltwilder*, alleen geschreven, de eerste drie ter plaatse met de normaal gevokaliseerde vorm gezegd, het laatste zonder het eerste lid ; in Nederlands Limburg *Banholt*, *Posterholt* (ook zo gezegd?). Wat de vokalisering van *l* in de andere posities en die van *n* vóór *s* betreft, zal blijken dat het aantal en de keuze van de in aanmerking komende woorden plaatselijk nogal verschilt, zodat er maar een kleine vaste kern overblijft. Als men al de voorbeelden bijeenbrengt, zal men zien dat de vokalisering van *l* wel degelijk vóór zowat alle medeklinkers mogelijk is, en het dus niet aangaat ze van bepaalde volgkonsonanten afhankelijk te willen maken.

Die algemene vokalisering van *l* gaat zuidwestelijk (Tongeren) minder ver na *o* (*volk*) dan na *a* (*kalf*). Natuurlijk is ook, evenals in het Nederlands, de analogie storend of remmend opgetreden, maar, zou men zeggen, minder werkzaam in deze periferische streek. Zo bestaan b. v. te Opgrimbie nog naast elkaar *kaud/kellig*, *hout/hölsje*, *sjoud/sjöllig*; de verleden deelwoorden: te Eupen *gehoupe*, *gemouke*, *gegouwe*, tussen Waldfeucht en Heinsberg *besjtout*, *vertout* (< **besjtalt*, **vertalt*), telkens naast infinitieven met *-el-*. De regelmatigheid komt verder in het gedrang (of wordt bevorderd) door de invloed van de kultuurtaal, die zich tegenover het afwijkende doet gelden: ten gunste van de vokalisering vóór *d/t* in het Nederlandse stuk van de overgangszone, ten gunste van het herstel van *l* vóór *d/t* in het Duitse, ten gunste van het herstel van *l* vóór andere medeklinkers en van *n* vóór *s* in beide taalgebieden. Leerrijk is hier de vergelijking van dialektbeschrijvingen uit vroeger en later tijd: Roermond 1889 en 1939, Maastricht 1905 en 1938; aan de Duitse zijde ziet men vooral in het Land van Aken de aanpassing in volle gang.

De fonetische produkten van de vokalisering van *l* in alle posities (en, voor zover ermee samenvallend, van *n* vóór *s*) kunnen we tot drie typen herleiden: 1. de tweeklanken als in *aud/goud*, in een driehoek op zijn kop aan beide zijden van de Maas van Maastricht tot Maaseik, en daarbij aansluitend in het oostelijk deel van Noordbrabant, — 2. de langens als in *aad/goad*, ten W. van die driehoek in Belgisch Limburg en Brabant, — 3. de langens als in *oad* (gedeeltelijk *aad*)/*good*, ten NO. en ten ZO. daarvan, in Nederlands Limburg, Luik en Duitsland.

De grens tussen *aa* ten W. en *au* ten O. vertrekt van N. naar Z. van de linkerzijlijn van de Limburgs-Rijnlandse driehoek met *a*) ten W.: Hechtel, Wijchmaal, Peer, Helchteren, Houthalen, Zonhoven, Genk, Zutendaal,

Munsterbilzen, Mopertingen, Veldwezelt, Hees, Vroenhoven, Riemst, Zichen-Zussen-Bolder, Gronsveld, Kadier, Sint-Geertruid, Mesch, Moelingen, en *b*) ten O. : Eksel, Kleine-Brogel, Meeuwen, Opglabbeek, Niel, Asch, Eisden, Mechelen, Opgrimbie, Neerharen, Lanaken, Maastricht, Heer (4 maal *aaid*), Bemelen, Sibbe, Margraten (dit en de volgende punten, *oad*), Reimerstok, Banholt, Meer, 's-Gravenvoeren. Sommige plaatsen in het monoftongerend gebied hebben *goud* naast *aad*, zo Wijchmaal, Zutendaal op de grens, Tongeren, 's-Heerenelderen binnenin; ook rechts van de Maas, in het ZW. van Nederlands Limburg, zijn de grenzen voor *oud* en *goud*, zowel voor dit verschil als voor de volgende, niet heel gelijklopend.

De grens tussen *au* ten W. en *oa* ten O. vertrekt van Z. naar N. van de pas beschrevene ten O. van Maastricht, en laat *a*) ten W. met *au* : Sibbe, Oud-Valkenburg, Ransdaal, Klimmen, en *b*) ten O. met *oa* : Margraten, Gulpen, Heerlen; ze verschijnt op Duits grondgebied ten N. O. van Heerlen, loopt tussen ten W. Gangelt en Waldfeucht en ten O. Heinsberg, en komt met de Roer weer in Nederland; van hier af beschikken we over geen gegevens, tot we ze in Belgisch Limburg terugvinden tussen *a*) ten Z. met *au* : Maaseik, Tongerlo, Bree, Bocholt, Sint-Huibrechtshille, Budel, Maarheeze (beide laatste Noordbrabant), en *b*) ten N. met *oa* : Ophoven, Kinrooi, Molenbeersel, Stamprooi, Weert (beide laatste Nederlands Limburg); van hier af volgen we maar, in afwachting van meer bepaalds, de Uerdinger lijn oostwaarts en dan de verder te beschrijven *gold*-lijn noordwaarts tot aan de *alt*-lijn: voor Noordbrabant (Sterksel, Zomeren, Asten, Helenaveen, Vlierden) wordt alleen *au* opgegeven en Meiel schijnt zowat in alles met Brabant mee te gaan (9), scheidt zich o. a. met *naacht* van de hierna vermelde zuidelijker *no-acht*-plaatsen Nederweert, Panningen en Helden. De diftongen

in het Duitse gedeelte, die men behalve in het boven afgegrensde gebied ook te Eupen hoort, zijn doffer als in het Nederlandse : *òud/gòud* tegenover *aud/gòud*. Tegen datzelfde gebied ligt er ten O. zoveel als een kleine driehoek aan, waarvan de top de *ald*-lijn raakt, en waarbinnen diftongische en monoftongische vormen door elkander voorkomen, verbinding en scheiding tussen het zuidelijke en noordelijke stuk van de oostelijke monoftongerende vleugel. In dat noordelijke stuk komt rechts van de Maas, in Nederland regelmatig (10), in Duitsland territoriaal door *oad* verspreid, *aad* voor.

III. — DE OVERGANG

Als karakteristiek voor Limburg, zowel tegenover het westen (Brabant) als tegenover het oosten (Rijnland), blijft dan over de vokalisering, met behoud van het verschil tussen *au* en *ou*, van *l* niet alleen vóór *d/t* maar ook vóór andere medeklinkers, terwijl die van *n* vóór *s* niet meer dan fonetisch een zeker parallelisme daarmee vertoont. Voor die eigenaardige behandeling van *l* in tweeërlei verband hebben we een gemeenschappelijke oostelijke grens gevonden, zodat de *aud*-lijn de scheiding blijft tussen vokalisering óók in de ruimere betekenis en niet-vokalisering. Deze isoglosse van één woord in één vorm (*oud*), ofschoon dan reeds gesteund voor een gedeelte van haar loop door die van een tweede (*kalf*), en overigens, op kleine plaatselijke afwijkingen na, geldend voor nog een paar andere (o. a. *koud*), is toch niet meer dan een „normaalgrens”, die de hoofdrichting aangeeft van een min of meer brede overgangstrook tussen het niet of wel voorkomen van *l* in zekere voorwaarden. Onze lijn vertoont, bij haar in zijn geheel genomen zuid-noordelijke richting, de eigenaardigheid dat ze met de Uerdinger lijn ineens een eind west-

waarts verspringt : daar deze laatste nu juist in dit stuk van Z. naar N. door de Nederlands-Duitse rijksgrens gekruist wordt, vallen het zuidelijke en het noordelijke deel van de vokaliseringlijn resp. in Duitsland en Nederland, en dragen beide delen daardoor als grensafbakening hun eigen karakter.

Het zuidelijke (Duitse) deel is de uiterste grens van de vokalisering in een niet-vokalisierend taalgebied : ten O. ervan komt alleen nog het geïsoleerde geval *sjouwer*, *sjoor* (= Ned. *schouder*, Du. *Schulter*) voor. De grens tussen de vormen zonder *l* ten W. en met *l* ten O. is met de *aud/ald*-isoglosse van de Romaanse taalgrens vertrokken, maar maakt zich reeds ten Z. van Stolberg ervan los, en zet alleen de aanvankelijk ingeslagen noordoostelijke richting nog even voort, tot ze ten O. van Eschweiler zich ook noordwaarts schijnt te wenden, zonder dat we ze verder door Ripuarië kunnen vervolgen. Gelukkig vinden we het andere eind ervan in het N., dat, na van Venlo via Kempen tot ten N. van Munchen-Gladbach met de hoofdlijn (*aud/ald*) te hebben samengelopen, zich ook ervan losmaakt, en weer alleen de aanvankelijk ingeslagen richting, thans zuidoostwaarts, volhoudt tot aan de Rijn ten Z. van Neuss. Hoe nu Eschweiler-Neuss te verbinden weten we niet, maar naar alle schijn zal dat door een sterk naar het NW. ingebogen lijn moeten gebeuren : de loop van het zuidelijk stuk (Stolberg-Eschweiler) wijst er al op en Schelsen, niet ver westwaarts van het punt waar het noordelijk stuk dood loopt, heeft *sjolder*, ofschoon er anderzijds een neiging tot vokalisering bestaat.

Ten W. van de *ald*-isoglosse strekt zich een van Z. naar N. breeder wordende, hoofdzakelijk in Duitsland liggende overgangszone uit, die, tegenover het gebied van de integrale vokalisering in het W., afgegrensd wordt door de isoglosse *goud/gold*. Die heeft ook, met de hoofdvokali-

seringslijn en met de Benrather lijn, ten Z. van Eupen op de Romaanse taalgrens haar aanloop genomen, maar wordt dadelijk door de tweede van de eerste af naar het NW. meegetrokken in een bocht om Aken heen. Terwijl de Benrather lijn de uitspringende hoeken van het Land van Eupen en van zuidoostelijk Nederlands Limburg afsnijdt, eist *gold* alleen het Nederlandse Vaals op en houdt zich overigens steeds op of aan de oostkant van dezelfde grenzen; en waar de eerste noordoostwaarts door Duitsland afzwenkt, vervolgt de *goud/gold*-scheiding alleen noordwaarts haar loop, laat de Duitse inham vóór Sittard (Gangelt-Waldfeucht) aan de vokalisering over en zet zich ten ZW. van Posterholt op Nederlands gebied voort. Ongelukkig beschikken we hier niet meer over doorlopende topografische gegevens: we weten alleen dat Roermond *gold*, en de reeds vermelde groep dorpen in de onmiddellijke buurt ten W. van de Maas (het meest oostelijke Horn) *goud* hebben, en dat de zuidoostelijke hoek van Noordbrabant geen vormen met *l* kent. We geloven dan zonder bezwaar de Duitse *gold*-isoglosse door haar verlengde in Nederland te mogen verbinden met gezegde ZO.-hoek, waar ze in de buurt van het bekende isoglossenknooppunt Meiel (11) op de hoofdlijn (*ald*) valt, en in deze haar verdere verlengde vindt.

In de strook tussen de *gold*- en de *ald*- (*kalf*-)lijn, ten W. waarvan geen vormen met *l*, en ten O. waarvan (afgezien van het geïsoleerde geval *sjouwer*) geen vormen zonder *l* voorkomen, speelt de geleidelijke overgang tussen die twee tegenstellingen zich af. In Duitsland is het ons mogelijk die overgang op de voet te volgen: buiten de vier pasgenoemde en reeds beschreven isoglossen, beschikken we nog over zes andere met betrekking tot hetzelfde verschijnsel. Deze tien lijnen (12) zijn, om praktische (kartografische) redenen in de volgende orde genummerd:

1 *gold*, 2 *schuld*, 3 (in het N., 3 a en 3 b) *stolz*, 4 *holz*, 5 *halb*, 6 *kalb*, 7 *bald*, 8 (*be*)*halten*, 9 *alt*, 10 *schulter*. De hele bundel vertrekt op hetzelfde punt met de Benrather lijn van de Romaanse taalgrens en laat voor alles Eupen ten W. liggen, maar splitst zich dan reeds dadelijk in twee strengen, waarvan de ene, terwijl 10 *schulter* oostwaarts afslaat en behoudens plaatselijk uiteengaan tussen Aken en Stolberg, zich met de normaalgrens (9 *alt*) naar het N. richt en de andere met de Benrather lijn westwaarts houdt. Als de twee strengen door het kruisen van normaalgrens en Benrather lijn elkander nog eens ontmoeten, is de tweede reeds twee draden (1 *gold*, 2 *schuld*) kwijtgeraakt : die hebben de Benrather lijn in de westelijke bocht losgelaten en richten zich met de rijksgrens noordwaarts, zoals voor 1 *gold* reeds vermeld is. De twee overblijvende (3 *stolz*, 4 *holz*) volgen de Benrather lijn nog een eindje over het kruispunt heen, maar voegen zich wat verder noordwaarts toch ook maar bij de hoofdlijn. Dat is, afgezien van 10 *schulter*, de enige (kleine) oostelijke afwijking ten opzichte van de normaalgrens geweest, het is aan de westkant dat de ontakeling zich voltrekt. Twee lijnen (1 *gold*, 2 *schuld*) hadden reeds onmiddellijk zich voorgoed van de bundel losgemaakt, en naarmate we noordwaarts gaan zien we zowat al de overige, de ene voor, de andere na, westwaarts afslaan : eerst, bijna op de hoogte van Maaseik, 5 *halb*, dat zich tegen de rijksgrens bij 1 *gold* en 2 *schuld* voegt, dan, op de hoogte van Roermond, 7 *bald* en 6 *kalb* ; op hetzelfde punt zwenkt de vertakking 3 b *stolz* af, die met de andere vertakking 3 a *stolz* de hoek opent waarin *stolz* met en zonder *l* door elkaar voorkomt. Intussen zijn 3 a *stolz* en 8 *behalten* ook nog even, het eerste het verst, naar het W. afgedwaald, en is het overblijvende van de bundel een poosje erg dun en los geworden, eer zich in het uiterste N. de draden die tot daar geraakt zijn (3 a *stolz*, 8 *behalten*,

9 *alt*, 4 *holz*, 10 *schulter*) nog eens samenvoegen om gezamenlijk tegenover Venlo de rijksgrens te overschrijden.

Het noordelijke (Nederlandse) deel van de *oud/ald*-isoglosse is de uiterste grens van de niet-vokalisering in een vokaliserend taalgebied : ten W. ervan komen geen gevallen van niet-vokalisering voor. Ten O. ervan strekt zich ook een overgangszone uit, waarin de van het Nederlands afwijkende nietvokalisering door de Nederlandse vokalisering het terrein betwist wordt. Daar we voor de aanliggende Duitse streek geen vokaliseringgevallen vermeld vinden, kunnen we de rijksgrens als oostgrens van deze noordelijke (Nederlandse) overgangszone beschouwen. Met de zuidzijde sluit ze op de Uerdinger lijn aan bij de Limburgse vleugel (driehoek Meiel-Venlo-Posterholt) van haar, anders in hoofdzaak Duitse, zuidelijke tegenhanger. Voor de isoglossering van dit Nederlandse gedeelte van het overgangsgebied zijn we minder gelukkig dan voor die van het Duitse. Alleen voor Noordbrabant (Land van Kuik) hebben we enige gegevens : *ka(a)ld* gaat nog met *a(a)ld* (13) en bezet dus nog de hele streek, maar enkele verspreide plaatsen, niet alleen op de grens, hebben de *l* toch al losgelaten ; *haalden* (= *houden*) komt alleen nog in de zuidoostelijke hoek (Maashees) naast de gevokaliseerde vorm voor.

We krijgen alzo van de basis tot de top van onze Limburgs-Rijnlandse driehoek, in de plaats van een lijn, een strook van afwisselende breedte, waarin de tegenstellingen schijnbaar verzoend maar feitelijk aangescherpt worden, en wel in tegenovergestelde richting, volgens de kultuurtaal die we ze, links of rechts van een staatsgrens, toebedeeld zien.

IV. — HET RIJNLANDSE AANDEEL

De oostelijke helft van onze driehoek heeft dan, evenals het Hoogduits, mèt het verschil tussen *a* en *o*, ook *l* behouden, maar niet zonder dat ze zich van haar kant, door afwijkingen van verwante aard, van het grote Hoogduitse gebied onderscheidt en een zeker parallelisme met haar wederhelft vertoont. We hebben er sporen van *l*-vokalisering gevonden en ze is ook in het geval *gans* betrokken. Anderzijds hebben er zich, vóór allerlei medeklinkerverbindingen (ook verdubbelingen) met likwida, nasaal of spirant als eerste element, rekkingen en diftongeringen van alle korte klinkers ontwikkeld; die liggen in bonte schakering over de hele Rijnprovincie verspreid en hebben tot in Limburg en Noordbrabant hun uitlopers of althans dubbelgangers, en zowel als de reeds besproken vokaliseringen staan ze aan verdringing door de kultuurtaal bloot (14). Tot die verbindingen behoren nu ook *ld/lt*, zodat we in de gevallen *a* en *o* aan beide zijden van de vokaliseringslijn hetzelfde klankbeeld, resp. zonder en met *l*, dus zowel *aad* en *aald* als *aud* en *auld*, kunnen aantreffen. Daartoe behoort verder *cht* dat het eerste, meer sonore element *ch* na kwantitatieve en/of kwalitatieve wijziging van de klinker kan verliezen. Onder de vele mogelijke en voorkomende schakeringen zijn voor ons doel te onderscheiden: *ch*-loze vormen met lange klinker, over het tussenstadium rekking ontstaan, type *naat* < *naacht* < *nacht*, en *ch*-loze vormen met tweeklank, zonder voorafgaande rekking, type *nout* < *nacht*. Zo krijgen we een oostelijke tegenhanger van de behandeling van *l* in het W.; in de gevallen *a* en *o* kan dat zelfs in een gemeenschappelijke gebiedstrook, zoniet in dezelfde dan toch in naburige plaatsen, een gelijkkluidend fonetisch produkt, *naat* of *nout* naast *aad* of *oud* opleveren. Buiten beschouwing

kunnen hier blijven het lot en de werking van *chs*, waarin *ch* niet in een klinker is opgelost maar aan de volgende *s* gelijkgemaakt (*wachsen* > *wassen*); dat is echter reeds veel vroeger tot diep in het Z., in aansluiting bij het Nederlands en het Nederduits gebeurd, en de aldus ontstane verdubbeling *ss* kreeg dan zonder meer zijn plaats onder de medeklinkerverbindingen, waarvóór de bekende klinkerwijzigingen zich konden voordoen. Hetzelfde geldt voor wat er vóór en met *r* gebeurde, wat overigens nog een andere geschiedenis is, want het is evenmin bij uitsluiting eigen aan het Rijnland.

Bij het nagaan van de verschillende territoriale schakeringen van *a* voor *ld/lt* mag dan niet uit het oog verloren worden, dat dat tevens in de grote trekken de lotgevallen zijn van alle andere korte klinkers vóór die en alle andere hierboven omschreven konsonantverbindingen. De oorspronkelijke korte klank (*ald*), die kenmerkend is voor het ten Z. aanliggende Hoogduits, vinden we ook binnen ons gebied, en wel te Keulen en in het centrale gedeelte tussen de vokaliseringslijn ten W. en een boog rechts van de Rijn om Dusseldorp ten O., van merkelijk ten Z. van de Benrather lijn (met inbegrip van Gulik-Grevenbroich en uitsluiting van Duren-Bergheim) tot even ten N. van de Uerdinger lijn (met inbegrip van Kempen). Ten O. hiervan, ten N. van de Benrather lijn, heerst diftongering (*auld*), in het Z. (behalve te Keulen) rekking (*aald*), en zo ook, maar minder algemeen, in het N. aan beide zijden van de Nederlands-Duitse grens.

We geven nu de verdeling van de typen *naat/nout* en *naach(t)* binnen het grote oorspronkelijke *nach(t)*-gebied. In het kader van de ook in Limburg bekende algemene afkapping van *t* na explosief of frikatief, is, in zekere streken die *ch* bewaard hebben, de slotmedeklinker van de verbinding verdwenen; daar de *t*-afval zich moet voltrokken

hebben toen de *ch*-uitval al zijn beslag had gekregen, hoeven we daar in dit verband geen rekening mee te houden en zetten we alleen de *t* tussen haakjes. De *ch*-loze vorm komt voor in een middelmoot van de Rijnprovincie, waar we ten W. moeten bijvoegen een hoek in het NO. van de provincie Luik en het ZO. van Nederlands Limburg, en bovendien, los van het hoofdgebied, enkele plaatsen in het ZO. van Belgisch Limburg; ervan af vallen twee stukken tussen de rijksgrens en de *alt*-lijn van Heinsberg tot Kaldenkirchen en gescheiden door Dalheim; ten N. en ten O. is de grens eerst de Uerdinger lijn van Venlo tot waar die rechts van de Rijn op de Benrather lijn valt, en dan nog een eindje deze laatste zuidoostwaarts tot er wat verder zoveel als rechtsomkeert gemaakt wordt en door een bocht om Keulen heen deze stad erbuiten valt; dan gaat het zuidwestwaarts in de richting van Luksemburg en de Franse taalgrens. Rondom de *ch*-loze vorm komt in een gordel van sterk afwisselende breedte de vorm met *ch* en met lange klinker voor: om te beginnen, bijna onvindbaar, rechts van de Rijn ten N. en ten O. (15), dan over een grote uitgestrektheid ten Z., links en rechts van de Rijn en met Keulen noordwaarts binnen het *naat*-gebied dringend, maar anderzijds ook reeds van het Z. uit tot tegen Bonn door een *nacht*-bocht ingevreten; ten slotte over twee smalle stroken, resp. ten N., links van de Rijn tussen Gelderen en Kempen, en ten W., rechts van de rijksgrens van Heinsberg tot Kaldenkirchen. De eerste daarvan is verbonden met een wijde *naacht*-verspreiding over noordelijk Nederlands Limburg en oostelijk Noordbrabant en aangrenzende stukken van Belgisch Limburg en Antwerpen. Dan is er nog in het Z. van Belgisch Limburg een *naacht*-streek die de reeds vermelde afgezonderde *naat*-plaatsen omsluit en zelf nauwelijks (of niet eens?) door een smalle gang met het Rijnlandse *naat/naacht*-gebied contact houdt.

Zo kunnen we in het ZO. van het Nederlands taalgebied een zeer lange en zeer bochtige grens trekken, die een door de zuidelijke en noordelijke *naacht*-inhammen omsloten, toch nog met het moederland verbonden Limburgs *nacht*-schiereiland omlijnt. Het zuidelijke, Belgisch-Nederlandse deel van deze isoglosse laten we vertrekken van de Franse taalgrens in het ZW. van Belgisch Limburg, met *a*) links de *nach(t)*-plaatsen : Mielen-boven-Aalst, Aalst, Brustem, Nieuwerkerken, Herk-de-Stad, Lummen, Zolder, Zonhoven, Hasselt, Genk, Asch, Eisdén, Mechelen, Opgrimbie, Neerharen, Lanaken, Maastricht, Heer, Kadier, Margraten, Reimerstok, Gulpen, Ransdaal, Heerlen, Brunsum, Schinveld, en *b*) rechts de *naach(t)*-plaatsen : Mechelen-Bovelingen, Gelinden, Hoepertingen, Ulbeek, Kermt, Sint-Lambrechtsherk, Wimmertingen, Diepenbeek, Zutendaal, Bilzen, Mopertingen, Veldwezelt, Hees, Vlijtingen (ook *naait*), Vroenhoven, Gronsveld, Sint-Geertruid, Banholt, Slenaken, Mechelen, Eis-Wittem, Simpelveld, Kerkrade, Eigelshoven, Schaasberg, Ubach-over-Worms. De plaatsen Banholt en volgende hebben *naat* ; de grens tussen *naach(t)* ten W. en *naat* ten O. vertrekt van de pas beschrevene van N. naar Z., en laat : *a*) ten W. met *naach(t)* : Sint-Geertruid, Mesch, 's-Gravenvoeren, en *b*) ten O. met *naat* : Banholt, Meer, Noorbeek, Sint-Martensvoeren, Sint-Pietersvoeren (16). De *naat*-plaatsen in Belgisch-Limburg zijn van W. naar O. : Millen, Val-Meer, Vlijtingen (*naait* of *naach*), Riemst, Zichen-Zussen-Bolder (2 m. *nêt*) ; ze liggen ten Z. tegen de Franse taalgrens en worden aan de andere zijden van W. naar O. omringd door de *naach*-plaatsen : Sluizen, Tongeren, 's-Heerenelderén, Rijkhoven, Mopertingen, Rosmeer, Hees, Vroenhoven, Mesch, Eisdén.

De oostelijke omlijning van het Limburgse *nach(t)*-gebied, die met Schinveld/Ubach-over-Worms Nederland verlaat, sluit zich op Duitse grond bij de *gold*-isoglosse aan

en valt dus ten ZW. van Posterholt weer op de rijksgrens, die ze dan schijnt te volgen tot ten N. van Venlo. Aan de oostkant van dit eind ligt de reeds vermelde tamelijk verbrokkelde *naach(t)*-strook, tussen het Limburgse *nach(t)* en het Rijnlandse *naat*, Het noordelijke Nederlands-Belgische deel van de *nach(t)/naach(t)*-isoglosse vertrekt dus van de Nederlands-Duitse rijksgrens (16), met *a*) links de *nach(t)*-plaatsen : Velden, Grubbenvorst, Sevenum, Maasbree, Baarlo, Kessel, Weert, Bocholt, Sint-Huibrechtshille, Kleine-Brogel, Eksel, Hechtel, Balen, Geel, Sint-Lenaarts, Kromvoort, Vucht, 's-Hertogenbosch, Rosmalen, Alfen, Appeltern, Grave, Overasselt, Ewijk, Slijk-Ewijk, Elst, en *b*) rechts de *naach(t)*-plaatsen : Arsen, Lottum, Horst, Horst-Meterik, Panningen, Helden, Nederweert (3 maal *no-acht*), Soerendonk, Budel, Hamont, Neerpelt, Overpelt, Lommel, Turnhout, Goorle, Oosterwijk, Haren, Esch, Sint-Michielsgestel, Den Dungen, Berlikum, Nuland, Alem, Lit, Litoaien, Berghem, Ravenstein, Niftrik, Velp, Escharen, Gassel, Heumen, Malden, Neerbosch, Lent. Van Balen/Lommel tot Kromvoort/Oosterwijk blijken de richtpunten nogal ver uit elkaar te liggen; buiten onze lijn, zuidwaarts, hebben nog de lange klank, Herentals en Heist-op-den-Berg, die we dan maar weer voorlopig als verdwaalde *naacht*-plaatsen zullen behandelen (vgl. blz. 311). Met de eindpunten Elst/Lent hebben we de Rijn ten Z. van Arnhem bereikt; anderzijds valt de noordelijke aflijning van de reeds vermelde linksrijnse Duitse *naach(t)*-strook ten W. van Gelderen op de Nederlands-Duitse grens. Tussen die twee punten blijft de ring die dit noordelijke Nederlands-Duitse *naach(t)*-gebied omsluit aan de oostkant voorlopig open, tenzij we hier nogmaals de rijksgrens (tot aan de Rijn dan) als taalgrens vinden, waardoor alleen nog een kleine gaping ten Z. van Arnhem zou overblijven.

V. — EXPANSIE EN KONTRA-EXPANSIE

Nu we weten hoe het in zake de vokalisering van *l* in Limburg-Rijnland er uitziet, kunnen we trachten er ons een voorstelling van te maken hoe het zo gekomen is. Van het punt ten O. van Grave, waar de Limburgse vokaliseringlijn van uit het Z. op de linkerzijlijn van onze driehoek valt, wordt die dan in noordoostelijke richting de grens van de Nederlandse vokalisering tot ze zelf de rechterzijlijn ontmoet, waarvan de verlengde op haar beurt in noordwestelijke richting het Nederlandse vokaliseringsgebied afsluit tot aan de Zuiderzee. We krijgen alzo een lijn Eupen-Nijmegen-Zuiderzee, die we, als afbakening van een ten W. ervan ontstane wijziging — de vokalisering van *l* in de verbindingen *al/ol* + *d/t*, met al of niet uit elkaar houden van *a* en *o* —, a priori kunnen beschouwen als eindgrens van een uit het W. komende druk. Die opvatting wordt al dadelijk gesteund door het algemene verloop van de grens. Hoewel niet zonder bochten, waaruit we de wisselvalligheden van de druk zullen kunnen aflezen, kan ze toch in haar geheel gezien worden als een naar het O. gewende boog, die in het zuidelijke, in Duitsland vallende deel het verst naar het O. reikt. Maar juist hier vertoont zich die al niet gaaf meer en vinden we hem, over het gedeelte tussen Stolberg en Munchen-Gladbach via Linnich, door een kleinere en slapper gespannen boog naar het W. ingedeukt : een oudere druk uit het W. is hier gedeeltelijk voor een jongere uit het O. moeten wijken. De *aud/ald*-lijn was ons in het Duitse rijks- en taalgebied verschenen als de uiterste grens van het afwijkende of minderheidsverschijnsel, dat zijn oorsprong en eigenlijke verbreiding daarbuiten heeft, tegenover de daarbinnen heersende normale of meerderheidstoestand. Nu blijkt, dat een stuk van die lijn moet verstaan worden als afbakening, niet meer van

wat de druk van buiten bereikt heeft, maar wel van wat door tegendruk van binnen weer heroverd is.

De verschillende bedrijven van die druk en tegendruk worden ons aanschouwelijk gemaakt door de andere vokaliseringlijnen van de overgangstrook, die, ofschoon één bundel vormend met de normaalgrens, toch kleinere en grotere afwijkingen ervan vertonen. Biezonder leerrijk is om te beginnen de 10 *schulter*-isoglosse : juist in de deuk laat ze de normaalgrens los, en bakent ten O. ervan toch nog een gebied met een *l*-loze vorm af, die, ten opzichte van de uit het O. en het Z. komende beweging tot herstel van de *l*, onmiskenbaar als een vergeteling is te beschouwen. In dit woord was namelijk, na de *l*, ook de thans tussen twee klinkers staande *d*, evenals in het gesproken Nederlands, gevokaliseerd, en de aldus ontstane, gevestigde vormen *sjouwer*, *sjoor* te zeer verschillend van het opdringende *sjolder* geworden om er even gemakkelijk plaats voor te kunnen maken als b.v. *oad*, *aad*, *oud* voor *ald*. Het is als relict achter de opmarslinie van de herstellende *l* blijven liggen, maar niet zonder ook reeds een goed stuk van zijn oorspronkelijk gebied te hebben ingeboet, zoals uit de diep ingedrukte booglijn Stolberg-Schelsen-Neuss blijkt ; en de voor Schelsen vermelde vokaliseringssymptomen zullen wel eerder als afloop dan als aanloop te beschouwen zijn. De oorspronkelijk oostwaarts gewende boog Eupen-Neuss-Venlo is twee keer na elkaar ingedrukt, eerst tussen Stolberg-Neuss (*sjouwer/sjolder*) en dan tussen Stolberg-MunchenGladbach (*aud/ald*), en die twee deuken illustreren de tragsgewijze inkrimping over heel de linie van het oorspronkelijke vokaliseringsgebied : de normaalgrens moet eens de *schouder*-lijn zijn geweest, en wel toen die nog naar het ZO. omgebogen was in plaats van zoals thans naar het NW.

De tegendruk op de normaalgrens zoals die thans loopt

(9 *alt*) is niet steeds en overal even sterk geweest. Het hele isoglossenkompleks hebben we, in gezelschap van de Benrather lijn, van hetzelfde punt op de Franse taalgrens zien vertrekken, en ofschoon een gedeelte, samen met de normaalgrens, de Benrather lijn algauw loslaat en ze meer noordwaarts juist nog maar kruist, is verwantschap er mee, en wel in het ingedrukte stuk Stolberg-MunchenGladbach, niet te miskennen. Een paar andere isoglossen (3 *stolz* en 4 *holz*) hebben namelijk niet alleen de Benrather lijn ten W. van de normaalgrens om Aken heen gevolgd, maar blijven er ook nog een eindje mee samenlopen over het kruispunt bij Linnich heen. De frontlijn van de antivokaliseringbeweging heeft als een kompasnaald om Linnich-als-spil gedraaid : de ene keer was ze, met het westelijk flankstuk van de Benrather lijn, die ook in de strijd om de *l* de rol van normaalgrens schijnt te hebben willen overnemen, van ZW. naar NO. lopend, naar het NW. gewend, de andere stond ze, met de *alt*-lijn van Z. naar N. lopend, vlak tegen het W. gericht. Vergeleken met de Benrather lijn, die toch vanouds de algemene richting en omvang omschrijft van de uit het Z. en ZO. komende expansies die het Rijnlandse taallandschap zijn uitzicht hebben gegeven, scheen de kracht, in het geval van de antivokaliseringbeweging, groter in de naar het N. gerichte spits en zwakker in de enige, westelijke flank. Het bleek reeds uit de *schulter*-lijn, die de oudste antivokaliseringstoot, nog achter de Benrather lijn en heel los ervan, vertegenwoordigt : terwijl ze die in het N. bereikt, blijft ze er in het W. nog een flink eind van af. Toen nu, na verder doorzetten ook in westelijke richting, het contact van de antivokaliseringlijn met die van de klankverschuiving gekomen was, veranderde de eerste momenteel en gedeeltelijk haar oriëntering en viel van Aken tot Erkelenz samen met de tweede, maar brak meer naar het N. er toch door (3 *stolz* en 4 *holz*).

In een volgende stoot echter liet zich de oude zuidnoordelijke richting — front tegen het W. — weer gelden, doordat de even van streek geraakte kompasnaald om de spil Linnich een kleine zwenking tegen de zon in maakte, en het verlies van de zuidelijke sektor (Aken) door de verovering van de daaraan beantwoordende noordelijke (Erkelenz) vergoed werd. Nu treft het ons dat van hieraf tot Munchen-Gladbach, het noordelijke eindpunt van de tegendruk, de afbakening zeer flauw wordt : van de enkele lijnen die tot daar geraakt zijn lopen er nog slechts twee (4 *holz* en 9 *alt*) samen, wat ook schijnt te wijzen op minder krachtige weerstand aan de overzijde. Het antivokaliseringsfront legt dus een kennelijke voorkeur aan de dag voor de oriëntering vlak naar het W., en wil niet weten van de oriëntering naar het NW., die de Benrather lijn links van de Rijn eigen is. Dat is niet anders te verwachten, want, terwijl deze laatste een algemeen Rijnlandse beweging voorstelt en over de hele breedte van de Rijnprovincie een boog spant met de Rijn als pijl, gaat het in het geval van de vokalisering maar tegen een verschijnsel dat alleen op de linkeroever vaste voet gekregen had, en dat bovendien naar het N. toe, in de uiterste randgordel van zijn verbreiding, niet veel weerstand meer kon bieden.

De beweging tot herstel van de *l* heeft op de normaalgrens (subsidiar de Benrather lijn) niet haar uiterste krachten verbruikt. Er waren nog twee isoglossen (1 *gold* en 2 *schuld*), die, na zich ten O. van Eupen van de *alt*-lijn losgemaakt en de Benrather lijn gevolgd te hebben, ten W. van Aken ook deze laatste in de steek lieten ; zonder nog enig verband met een van beide hebben ze zich met de rijksgrens noordwaarts gericht en zo nog eens de voorkeur voor de frontoriëntering naar het W. bevestigd. Dit verloop moeten we dus ook zien in het licht, niet van de oorspronkelijke druk uit het W. maar wel van de tegendruk uit

het O. Het is de uiterste voorpostenlinie van de beweging om binnen het Duitse rijksg gebied een toevallig met het Nederlands overeenkomend maar van het Duits afwijkend verschijnsel weg te dringen en gelijk te schakelen, wat ten overvloede bewezen wordt door allerlei relikten te en om Aken. Blijkbaar hebben deze lijnen, evenals thans nog de 5 *halb*-lijn, die, na ineens naar het W. omgeslagen te zijn, zich aan de Nederlandse grens bij hen voegt, eens binnen Duitsland met de hoofdlijn samengelopen.

Dat is de geschiedenis van de (sekundaire) tegendruk, zoals we die, ten O. van de Nederlands-Duitse rijksgrens, uit de kaart menen te mogen aflezen. In het stuk van Duitsland binnen de hoek Eupen-Neuss-Venlo hebben we, van het standpunt van de jongere tegendruk uit het O., gevonden een gefossiliseerd relikengebied, een om een mid-denspil draaiende, van de ene stand in de andere over-gegane frontlinie, en een roerige voorpostengordel tot op de lijn waar met de rijksgrens ook de invloed van de rijks-taal ophoudt. Druk en tegendruk staan onmiddellijk en krachtig tegenover elkaar in het Z., terwijl ze in het N. inert in elkaar verlopen.

We zijn maar begonnen met het einde, dat toch het dichtst bij ons staat en het best waar te nemen is. Hoe is nu de (primaire) druk in Nederland en van Nederland uit tot stand gekomen en verder uitgedeind? Om ons daar rekenschap van te kunnen geven moeten we terug naar het noordelijke, breedste deel van de overgangszone, waar-van ook een gedeelte (de driehoek Posterholt-Meiel-Venlo) Nederlands is. De scherpe tegenstellingen van het Z. zien we hier meer en meer verdoezeld. De isoglossen, die eerst samen- of over een smalle strook dicht naast elkaar liepen, zijn naar het N. toe meer en meer uiteengegaan. Niet alleen krijgt ieder woord om zo te zeggen zijn eigen lijn, maar zelfs van één woord splitst de lijn zich in tweeën : met 3 a.

en 3 b *stolz* gaapt een wijde hoek tussen de gebieden met en zonder *l*, waarin de twee vormen door elkaar voorkomen. Het overgangskarakter is hier te verstaan als gevolg, niet in de eerste plaats van het sekundaire, latere heropdringen van de *l*, maar veeleer van het vanouds trapsgewijze afnemen, naar het N. en O. toe, van de primaire vokaliseringsdrang. Het is niet aan te nemen dat de herstelbeweging uit het Z. pas in het uiterste N. de kracht zou gevonden hebben om de van Z. naar N. lopende lijnen, de ene na de andere, naar het W. om te buigen en zich zelfs over de rijksgrens heen te zetten : het doorbreken van de Benrather lijn van het Z. uit is dus niet meer zozeer het teken van de nog steeds krachtige (tegen)druk uit die richting, als wel van een rustig overkabbelen in een gebied, dat slechts de laatste uitlopers van de eerste, positieve druk hadden kunnen bereiken. Evenals het stuk Meiel-Venlo-MunchenGladbach van de lijngroep 10 *schulter-4 holz-9 alt-8 (be)halten-3 a stolz* de oorspronkelijke loop vertegenwoordigt van de uiterste noordoostelijke grens van de vokalisering, zo doen dat ook, telkens meer naar binnen toe, de dwars door onze overgangstrook daarmee parallel lopende of gelopen hebbende stukken van de twee groepen 3 b *stolz-6 kalb-7 bald* en 5 *halb-2 schuld-1 gold*. We kunnen die zien als evenveel concentrische booglijnen die het spontaan geleidelijk afnemen van de vokalisering naar het NO. toe veraanschouwelyken, en die van uit het O., de ene na de andere, gewelddadig omgekrookt werden, zodat ze thans alle samen in de boog MunchenGladbach-Stolberg van N. naar Z. lopen. Van de eerste, verste lijngroep Meiel-Venlo-MunchenGladbach is die vroegere natuurlijke voortzetting nog duidelijk te herkennen in het fossiel MunchenGladbach-Neuss ; op dezelfde wijze kunnen we ons, met telkens kleinere straal, de oostelijke verlengden denken van de tweede en derde binnenwaartse groep. Maar

al die een beetje schematisch tot drie groepen herleide booglijnen zien we nu ook in het W. de pas afgesneden door de westelijke grens van het overgangsgebied in Nederland, de lijn Posterholt-Meiel-Grave : het ligt dan ook voor de hand aan te nemen dat ze evenzeer hun westelijke verlengden buiten het huidige overgangsgebied gehad hebben, maar hier naar het N. omgekrookt zijn ten gevolge van een latere, krachtiger druk uit het W., die van een regionaal Brabants een algemeen Nederlands karakter had gekregen.

Zo komen we aan het gedeelte van Nederlands Limburg boven de Uerdinger lijn dat, met het Land van Kuik, op de lijn Eupen-Nijmegen-Zuiderzee, een kleinere, naar het W. gekeerde, niet vokaliserende bocht vormt, tussen de twee grotere, naar het O. gekeerde, met vokalisering. Merkwaardig is het dat er ten W. geen overgangsgebied voorligt zoals ten Z. van de Uerdinger lijn : het zal er wel gelegen hebben maar met het omkroken naar het N. van de vokaliseringbogen opgerold zijn, waardoor de oorspronkelijk diepere bocht tot zijn huidige omvang geslonken is. Maar daarbij is het niet gebleven. Evenals in Duitsland het afwijkende van de kultuurtaal systematisch buiten het rijksgebied wordt gedrongen, zien we het Nederlands van zijn kant hetzelfde doen, en deze van huis uit niet-vokaliserende hoek langs een andere weg een onderdeel worden van de lange noordzuidelijke overgangstrook.

VI. — MEDEZEGGENSCHAP?

Tot hiertoe leek het of in zake *l*-vokalisering in Limburg-Rijnland alles zonder meer op westelijke (Brabants-Nederlandse) expansie terug te brengen was. Maar kunnen in de vokaliseringen als in *kalf*, *gans*, *nacht*, en in de kombinatorische klinkerwijzigingen geen aanwijzingen gezien worden voor een ontwikkeling, waarvan we de uitstralings-

haard ter plaatse zelf zouden moeten zoeken, en die op de duur zou in kontakt gekomen zijn met een verwante Brabantse?

Het geval *kalf* bestrijkt een gebied, dat in het W. niet aan Brabant raakt en dat zich ook, op grond althans van onze hypothetische boogverlengden, naar het O. nooit veel verder dan de huidige normaalgrens (9 *alt*) kan hebben uitgestrekt : de uiterste grens (6 *kalb*) reikt maar tot de middelste van de hierboven gekonstrueerde drie cirkelbogen, en 5 *halb* valt in de binnenste. Het schijnt dus wel een zuiver Limburgse aangelegenheid te zijn. Een opkomende Limburgse neiging tot vokalisering van *l* vóór alle medeklinkers en een reeds bezonken Brabantse tot hetzelfde alleen vóór *d/t* hebben elkander ontmoet, en de overigens ook meer gewestelijke eerste is in de richting van de andere, meer landelijke, gekanaliseerd. Het overeenkomstige is konsekwent doorgevoerd en ook territoriaal verbonden terwijl het afwijkende in zijn ontwikkeling werd tegengehouden, maar alle vokaliseringsverschijnselen worden door eenzelfde grenskompleks tegen het O. afgelijnd.

Minder doorzichtig is het geval *gans* : we denken hier natuurlijk aan de oude „ingweonse” vokalisering van *n* tussen iedere klinker en een scherpe dentale spirant (*th* of *s*), óók voorafgegaan door gelijkmaking van *a* met *o*, en gepaard met rekking van de vokaal, die zo niet meer van de oorspronkelijke langen te onderscheiden was. Maar in ons gebied is die vokalisering beperkt tot de positie vóór *s*, en loopt ze in zover parallel met die van *l* dat ze zich alleen voordoet na *a* en *o*, die ook niet samenvallen en dezelfde klankstand vertonen : *gans/ous* evenals *aud/goud* en *kauf/vouk*. Slechts enkele vormen, naar we hebben kunnen opmerken die van *ons* en in Duitsland ook die van *gans*, kunnen anders luiden en wellicht als relikten van het ingweonisme verstaan worden. Als de vokalisering in

gans/ons zich in de Rijnprovincie verder zuidwaarts, en in Nederland verder westwaarts heeft uitgestrekt dan de huidige grenzen aangeven, dan is daartussen in ons gebied een tongvormig aanhangsel gebleven, waarover heen de twee bewegingen tot herstel van de oorspronkelijke vorm in aansluiting bij de twee respektieve kultuurtalen elkander niet hebben kunnen bereiken. Blijkbaar hebben de zo pas besproken, ter plaatse aanwezige jongere vokalisering-neigingen met de *l* ook de verwante *n* aangetast, en het herstel van de *n* in *gans/ons* tegengehouden of te niet gedaan. Tussen de overgeërfde *n*-loze en de nieuwe, van buiten opgedrongen *n*-hebbende vormen zijn *n*-loze vormen van eigen fabrikaat als een soort kompromis gekomen, wat ons ook het eigenaardige grensverloop en het ten opzichte van de *l*-vokalisering totaal anders georiënteerde territoriale verband verklaart.

Ziedaar wat het bescheiden eigen aandeel van Limburg in de lotsbestemming van *l* kan zijn geweest. Heeft het Rijnland, dat reeds in het bovenbehandelde zijn woordje meegesproken heeft, hierin soms voor eigen rekening een belangrijker rol gespeeld? Welke betekenis is er nl. in dit verband toe te meten, enerzijds aan de bekende kombinatorische klinkerwijzigingen, en anderzijds aan de op een daarvan geënte vokalisering van *ch*?

We hebben reeds op zekere overeenkomsten gewezen, maar daarbij ook niet het principiële onderscheid uit het oog verloren. De Nederlandse vokalisering van *l* is een welomschreven, op zichzelf staand geval, beperkt tot de positie tussen *a/o* en *d/t*, terwijl de Rijnlandse klinkerwijzigingen alle vokalen vóór alle daarvoor in aanmerking komende konsonantverbindingen aantasten, en bijgevolg ook de *ch*-vokalisering zich na alle vokalen voordoet. Het zou dan wel een biezonder toeval zijn als daar, onder de verschillende mogelijkheden tot vokalisering, waarvan we

er één gerealiseerd zien, ook nog juist de reeds in het Nederlands verwerkelijkte, met de alleen daar geldende beperkingen, spontaan tot ontwikkeling zou zijn gekomen. Overigens is de gelijkheid van de fonetische produkten meestendeels maar toevallig, en alles samengenomen maar over kleine of ver van elkaar liggende uitgestrektheden van kracht, en kunnen we er ons gemakkelijk rekenschap van geven hoe langs verschillende wegen wel eens hetzelfde resultaat bereikt wordt.

Maar hiervoor moeten we naar onze verder komende schets van de fonetische ontwikkeling verwijzen, om ons vooralsnog te beperken tot het geografische betoog. Onzes inziens is het vooral het verschil in de territoriale verbreiding van de *ch*- en *b*-loze vormen, dat het moeilijk maakt een wezenlijk parallelisme in oorsprong en uitzetting aan te nemen. Beide gebieden dekken elkander slechts over een smalle strook langs de Nederlands-Duitse grens. Evenals we op de *alt*-lijn het afwijkende van uit het O. tegengehouden en teruggedrongen zien, kunnen we de *nacht*-lijn opvatten als een uit het W. opgeworpen dam. Wellicht is zowel het *naat*-hoekje als de grotere *naacht*-streek in zuidelijk Belgisch Limburg eens door een ruimere gang met de Rijnlandse *naat*- en *naacht*-gebieden verbonden geweest, en heeft er over de hele frontbreedte, laten we zeggen Tongeren-Venlo, tussen het westelijke *nacht* en het oostelijke *naat* een *naacht*-gordel gelopen. Maar terwijl ten O. van Maastricht eerst *naat*, dan *naacht* krachtdadig achteruitgedrongen werd, is in de rechterflank zuidelijk Belgisch Limburg met *naacht* en *naat* achtergelaten; met te meer vaart is in het centrum het middending *naacht*, op een paar flarden aan de Duitse kant van de rijksgrens na, totaal weggedrukt, en het Limburgs-Nederlandse *nacht* van Z. tot N. zo goed als rechtstreeks in contact gekomen met het Rijnlandse *naat*. Het uitgestrekte noordelijke

naacht-gebied in Nederland, dat maar losjes met de smalle Nederrijnse *naacht*-strook in Duitsland samenhangt, is zeker wel als de neerslag van autochtone Brabants-Limburgse rekking te verstaan, en valt dan buiten het gebied van deze Limburgs-Rijnlandse expansieworsteling. Twee door de respektieve kultuurtalen afgewezen afwijkingen (*aud* door het Duits, *naa(ch)t* door het Nederlands) zijn dus uit verschillende richting ongeveer op dezelfde lijn teruggedrongen, die geen andere is dan de zo tot taalgrens gestempelde rijksgrens. Maar terwijl *aud* alleen voor het O. onverteerbaar kon lijken moest dat met *naat* toch voor beide partijen het geval zijn, en wordt er feitelijk evenzeer van uit het O. voor bedankt. Intussen zien we de afweerlijn van *aud* nagenoeg samenvallend met de rijksgrens, en die van *naat* heel wat verder achterwaarts, nauwelijks, en dan nog maar in een bocht, ten N. van Keulen, waar de tussenvorm *naacht* aanrukt, terwijl het academische *nacht* niet eens Bonn bereikt heeft. Dat steunt helemaal de voorstelling dat *naat*, als authentiek Rijnlands, in een kompleks van verwante verschijnselen, daar vaste voet verkregen had, terwijl *aud* door invloed van buiten daar gebracht, even gemakkelijk door andere, maar meer verwante invloed van buiten, uit andere richting weer kon weggedrongen worden. Ten slotte herinneren we in dit verband aan het reeds gezegde over de concentrische, noordoostelijk gerichte grensbogen van de vokalisering, die alle op verschillende punten van de *alt*-lijn naar het Z. afslaan, en over de eenzijdig-westelijke oriëntering van de antivokalisering, waardoor mede de oorspronkelijke ondergeschiktheid op dit stuk van het Rijnland aan het W. aangetoond wordt.

VII. — DE HISTORISCHE ONTWIKKELING

De op elkander volgende overgangen $a > o$ en $l > \text{ɥ}$ (= semivokale- u of w) in de verbindingen $a/o + l + d/t$ zijn twee fazen van een velariseringsproces, waarvan het vertrekpunt de velare uitspraak van l vóór zekere medeklinkers moet zijn geweest : eerst is, vóór die velare l , a tot o geworden, en dan is, na o , l in ɥ opgelost. Parallellen van zulk proces, ook vóór ongedekte en lange (= dubbele) l , zijn talrijk en wijd verbreid aan te wijzen, maar kenmerkend voor dit geval is toch de beperking tot de positie vóór slechts twee medeklinkers (die er bijna één zijn), en na slechts twee klinkers (die er één worden). De eerste overgang, de velarisering $a > o$, heeft het Nederlands gemeen met het naburige, na verwante Nederduits : in het eerste moet hij omstreeks het jaar 1000 afgesloten zijn (17), in het tweede heeft hij zich pas in de 13e-15e eeuw van het N. uit afgewikkeld (18). Waarschijnlijk hebben we ons twee bewegingen te denken die onafhankelijk van elkander van twee haarden zijn uitgegaan. Er was maar een korte gemeenschappelijke grens waar ze, noordwaarts achter de Limburgs-Rijnlandse driehoek om, in elkander konden verlopen, zoals we het de diftongering van oe c.s. „van *muis* naar *maus*” (19) erover heen, maar niet zo volkomen, van Nederlands en Hoogduits uit hebben zien doen. De tweede overgang, de vokalisering $l > \text{ɥ}$, is van de twee bovengenoemde talen alleen nog eigen aan het Nederlands ; daarentegen vinden we hem tegen dezelfde tijd, maar veel algemener, bij de anderzijdse, niet rechtstreeks verwante buur, het Frans. In deze taal is l ɥ geworden vóór iedere medeklinker en na iedere klinker (na i en u spoorloos verdwenen), wat in het begin van de 12^e eeuw zijn beslag heeft gekregen (20). De Nederlandse vokalisering van l in old/t was in de tweede helft van de 11^e eeuw voltrok-

ken (17), dus tamelijk spoedig na de samenval van *a* met *o*. Toch is het waarschijnlijk niet zonder de overgang *oul* gegaan, die we grafisch betuigd vinden voor het Middelnederlands (21) en die thans nog te horen is in het Rijnland. Intussen kan dat ook niet meer dan een spellingkompromis tussen de oude schrijfwijze *ol* en de nieuwe spreekwijze *ou* zijn geweest.

De zo ontstane tweeklank *ou* is samengevallen met wat van de oorspronkelijke lange *oe* door vrij-diftongering (nl. als er geen medeklinker volgde) van de palatalisering gered was (*nou*, *douwen*); hij wordt ingelijfd in het drietal *ou/ui/ij* dat de oude langen *oe/uu/ie* voortzet, en tot een trouwe deelgenoot in hun verdere wisselvalligheden maakt. Het stadium *ou*, dat karakteristiek is voor Holland en omringende gewesten binnen de reeds beschreven grenzen, vinden we in het Z. om zo te zeggen alleen nog als relict. Daartegenover vertegenwoordigt het Brabantse *au* een volgende ontwikkelingstrap, die in een kompakt gebied, weer van het Z. uit, reeds voorbijgestreefd is door *aa*; parallel daarmee gaat *ou*, voor zover het zich had kunnen handhaven, de weg op naar *oa*; nog andere schakeringen, hetzij rechtlijnig (*aaë*, *oaë*), hetzij langs het zijspoor van de palatalisering (*é*, *öä*) ontstaan, hebben het ook tot niet meer dan een verstrooide plaatselijke verbreiding kunnen brengen.

Een eigenaardige plaats tegenover de Hollandse en Brabantse diftongen, resp. *ou* en *au*, neemt Westvlaanderen in met zijn monoftong *oe*, waarmee het tegenover *ou* staat als met *uu/ie* tegenover *ui/ij*. Ook hiervan is er een parallel, maar weer op ruimere schaal, in het Frans, waar alle tweeklanken die uit de vokalisering van *l* zijn voortgekomen (nl. ook *ou*) tot eenklanken zijn geworden. Alleen schijnt de chronologie deze keer niet te kloppen: de Franse monoftongering zou pas in het begin van de 16^e eeuw voldongen

zijn (20), terwijl het Vlaams met de vokalisering of heel kort erna zijn monoftong zou gekregen hebben. Zo is het ook het best te verstaan. Het verre Westen wil nu eenmaal van geen tweeklanken weten : reeds aan de oudste, wijdst verbreide diftongering van *oe* enz. in vrije positie (*nou*, *douwen*) heeft het niet willen meedoen, waaraan we misschien *nu*, *duwen* te danken hebben ; ook tegen de gedekt-diftongering (*muis/tijd*) heeft het zich verzet, en *ei* en *ui* (= *ui*²) die langs andere wegen ontstaan waren hebben er slechts een zeer beperkte gastvrijheid gevonden (22). Voor *ou* < *ol*, dat dus heel op zichzelf stond, was er nu door de palatalisering van *oe* juist een geschikt plaatsje in het fonologisch systeem vrijgekomen, en het heeft zeker niet lang geduurd of *ou* was *oe* geworden, en zo de symmetrie mèt het principe gered. De gemeenschappelijke afkeer van de diftong bij het Vlaams en het Frans maakt dat, als er tóch eens een of meer hebben weten binnen tē dringen, die stelselmatig, na korte of lange tijd, weer weggewerkt worden. Is zoiets niet op bescheidener schaal gebeurd in de dubbelvormen *schoer* < *schou(d)er*, *luur* < *luier* < *luider, waarin men ook een soort van systeemdwang kan zien, die vóór *r* nu eenmaal de monoftong wil hebben die er in alle andere gevallen staat, al heeft hij ook (in het eerste woord) etymologisch geen recht op die plaats?

De tijd van de oostwaartse uitbreiding van de vokalisering over het gebied waar *a* en *o* niet samengevallen waren schijnt moeilijk nader te bepalen : vanaf de 14e eeuw komen door elkander vormen zonder en met *l* en (ten minste na *o*) andere met *y* en *l* (*oul*) voor, maar we kunnen niet uitmaken wanneer de eerste het pleit voorgoed zouden gewonnen hebben (23). De Brabantse éne tweeklank *ou* (of *au*) in woorden waar het Limburgs òf *al* òf *ol* had heeft hier ten slotte tot het kompromis *au* en *ou* aanleiding gegeven, na die eerste, voorzichtiger toenadering die naast

y ook *l* wilde behouden, en die ook wel op dezelfde dubbele wijze kan verstaan worden als we het hierboven voor het Westmiddelnederlandse *oul* gedaan hebben. Bij het overnemen van de vokalisering schijnt de verbinding *al* iets te hebben voorgehad, bijaldien we dat mogen afleiden uit het zich langer handhaven van niet-grafische *old/t*-relikten, en het naar het O. toe eerder en meer verschijnen van *ol*, vóór *d/t* zowel als vóór andere medeklinkers. Als we van een Brabants *ou* uitgaan, moeten we aannemen dat *al* vóór *ol* gevokaliseerd werd omdat het zich meer als afwijkend liet voelen; men zou ook kunnen staande houden dat door Brabant pas het stadium *au* werd uitgezonden, waardoor dan juist het dichter bijstaande *al* het eerst werd aange-trokken, maar we zullen verder op een „expansiologisch” bezwaar tegen deze tweede mogelijkheid stoten. In ieder geval bestaat de klankgelijkheid tussen Brabant en Limburg heden voor *au* (beide : *aud*) en niet voor *ou* (resp. *gaud*, *goud*), en is er voor het eerste geen grens te trekken tussen beide gouwen; met *ou* (*goud*), dat in Brabant óók *au* luidt, betoont Limburg zich, evenals met de tweeklanken uit *oe/uu/ie* (*nou/muis/tijd*), naast Holland als minder wissel-ziek dan het eerstgenoemde. In westelijk Belgisch Limburg zijn overigens de diftongen *au/ou* opgenomen in een algemeene monoftongeringsbeweging, gevolgd van plaatselijke onechte herdiftongering, die we al in Brabant aan het werk gezien hebben: daaruit zijn de vormen *aad/goad* (vgl. *noa*, *möäs*, *téd*), en in het Z. *aaëd/goaëd* (het tweede gemakkelijker dan het eerste) voortgekomen. De aan de andere, oostelijke zijde, hoofdzakelijk in het overgangsgebied Eupen-Venlo, verschijnende monoftongische vokaliseringen *oad* (eventueel *aad*)/*good* zijn in dat overgangsverband te zien, en wellicht als een volgend kompromis tussen Rijnlandse langen met *l* en Limburgse tweeklanken zonder *l* te verstaan (24). Op te merken zijn de donkerder klinker-

nuances, zowel in de hier bedoelde monoftongen *oa/oo* vergeleken met de Westlimburgse *aa/oa*, als in de daarnaast beperkter heersende diftongen *ou/óu* vergeleken met de Middenlimburgse *au/óu*. Die worden verantwoord door de eerst gebeurde verdoffing van de korte klinkers ($a > \grave{o}/\acute{o} > \acute{o}$), die in die streken over grote uitgestrektheden en wel bij voorkeur vóór *l* waar te nemen is; waar we dan, in de plaats van *oad*, *aad* horen is er geen voorafgaande verdoffing geweest.

Van de niet-vokaliserende vormen in de oostelijke helft van ons gebied zijn zeker wel de merkwaardigste die met diftong + *l* (*auld/gould*), die rechts van de Rijn voorkomen; we hebben die reeds tweemaal als schriftelijk overgeleverd, mogelijk alléén-schriftelijk middending in Vlaanderen en Limburg aangetroffen, maar hier zijn ze nu werkelijk te horen. Bij de vergelijking moeten we nochtans steeds in het oog houden dat het, als elders in deze oostelijke helft, alle klinkers en vóór de verschillende medeklinkerverbindingen betreft. Deze diftongeringen zijn zeker wel als spontane eigen ontwikkeling te verklaren, zonder verband met de Limburgse diftongeringen-uit-vokalisering, waarvan de uitbreidingskracht niet verder dan de *schouder*-lijn kan zijn gegaan, zodat er nog een vrije strook tussen de twee openblijft (25). De diftongering kan misschien als een, ten opzichte van de rekking, sekundair verschijnsel beschouwd worden, dat tot de volgende medeklinker(s) in een zuiver toevallig, d. i. in geen verband staat (26); en de overeenkomst in het vokalisch element van *aud* op de Maas en *auld* rechts van de Rijn zou dan ook maar toevallig zijn. Hetzelfde mogen we met beslistheid aannemen waar het de vormen *aad* in Westlimburg en *aald* (*naacht*, *naat*) aan de andere zijde van de vokaliseringslijn betreft. De gelijke lange klinkers zijn niet alleen onafhankelijk van elkander (territoriaal gescheiden) maar ook als gevolg van een ver-

schillende ontwikkeling tot stand gekomen. In het Westlimburgse *aad* hebben we sekundaire monoftongering van het vokaliseringsprodukt *au* herkend, in het Rijnlandse *aald* is er rechtstreekse rekking van een korte klinker vóór een bepaalde konsonantverbinding; *naacht* is op dezelfde wijze aan zijn lange *aa* gekomen, en *naat* heeft dan *ch* niet als *l* in *old* > *oud* tot klinker gemaakt (gevokaliseerd) maar zonder meer uitgestoten (gesynkopeerd). Anders is het gesteld met de verhouding tussen de vormen *aad* (resp. *oad*) van de overgangszone en *aald*: hier is de overeenkomst gebleken, niet meer op toeval maar wel op kontaminatie van de (twee) eerste door de tweede te berusten. Anders staat het ook met de gelijkheid *oud/nout* in de smalle gemeenschappelijke strook van de twee vokaliseringen rechts van de Nederlands-Duitse grens: die is evenmin toevallig, ze is het gevolg van een parallele ontwikkeling, onmiddellijk uit de vormen met korte klinker *ald/nacht*, werkelijke vokaliseringen deze keer, zowel van *ch* als van *l*, langs de verdoffingen *old/nocht* om. Dat zijn biezondere gevallen, zoals er zich in een streek waar gelijkaardige klankwijzigingen elkander ontmoeten kunnen voordoen, maar daardoor verliezen ze ook hun waarde als maatstaf voor de normale gang van zaken.

De fonetische ontwikkeling laat dus, niet meer dan de territoriale verbreiding, toe een eventuele Rijnlandse vokalisering van *l* in het kader van de kombinatorische klinkerwijzigingen en als parallel van de *ch*-vokalisering (juister *ch*-synkope) te konstrueren. De vokalisering van *l*, in Limburg ingevoerd onder invloed van Brabant met de steun van ter plaatse aanwezige verwante neigingen, heeft, in een noordoostelijke randgordel geleidelijk afnemend, met haar verste uitlopers de Rijn bereikt, maar is daarna weer voor de Hoogduitse drang van uit het O. tot tegen de rijksgrens teruggeweken, terwijl ze zich in het N. met

Nederlandse steun over het vroeger door eigen kracht niet veroverde gebied uitbreidt.

VIII. — EXPANSIEVERBANDEN

De Nederlandse tweeklank *ou* vóór *d/t*, uit *ol + d/t* waar eerst *al + d/t* mee samengevallen was, is, voor zover het woorden met oorspronkelijke *a* betreft, het eindprodukt van een klankwijziging in twee stoten, waarvan de respectieve verbreidingsgebieden naar het O. toe niet dezelfde grenzen hebben. Dat geldt niet voor het noordelijk gedeelte Nijmegen-Zuiderzee waar er, doordat de eerste overgang $a > o$ ook in het Nederduits heeft plaats gehad, maar één grens overblijft. In het Z. daarentegen heeft de velarisering $a > o$ halt gemaakt op de lijn SintTruiden-Nijmegen en de vokalisering $l > y$ pas op de lijn Eupen-Nijmegen. De jongere wijziging heeft zich dus verder doorgezet dan de oudere, met het gevolg dat ze, in de streek waar deze nog niet was doorgedrongen, vrede heeft moeten nemen met een kompromis tussen het voorhandene *al/ol* en het aanrukkende *ou/ou*, nl. *au/ou*. Een gelijkaardig teleskopagespel in twee bedrijven hebben we reeds eens verslagen, de geschiedenis van *oe* in de trits oorspronkelijke lange klinkers *oe/uu/ie*(27). Eerst viel *oe* (*moes*) door palatalisering samen met *uu* (*muus*) tot op een lijn SintTruiden-'sHertogenbosch-Nijmegen-Zwolle, en daarna werd het overblijvende tweetal *uu/ie* gediftonggeerd tot *ui/ij* (*muis/tijd*). De diftongering geraakte in het N. reeds een eind vóór de palataliseringsgrens, op de lijn Nijmegen-Amersfoort tot staan, zodat er tussen *ui/ij* ten W. en *oe/uu/ie* ten O. een geer met *uu/ie* liggen bleef. Maar in het Z. zette zich het jongere weer over het oudere heen tot op een lijn Maastricht-Neerpelt-Meiel-Nijmegen; nu hadden Limburg en oostelijk Noordbrabant nog het oorspronkelijke onderscheid tussen

oe en *uu*, en kwam het tussen *ui/ui/ij* en *oe/uu/ie* nogmaals tot een kompromis, nl. *ou/ui/ij*.

Een parallel tussen die twee getrapte klankwijzigingen is te verlokkelijk om er niet nader op in te gaan. In de twee gevallen ligt in het Z. de oostelijke grens van de tweede fase verder dan die van de eerste; dat lijkt in tegenspraak met de expansietheorie, maar het is niet meer dan lijken, zoals we destijds reeds voor de lotgevallen van *oe* in Limburg betoogd hebben. Van twee wijzigingen, die van een zelfde expansiehaard uit op elkander volgen, zal natuurlijk, zolang de expansiekracht in alles gelijk blijft, het jongere een kleinere cirkel vullen dan het oudere. In het geval $oe > uu > ui$, dat het klassieke voorbeeld is geworden, klopt dat volkomen, voor zover het het noordelijke deel van de oostgrens, en ook de westgrens betreft: van Holland uit heeft sedert de 16^e en 17^e eeuw in oostelijke richting eerst *uu* het oorspronkelijke *oe* verdrongen tot op de IJssel, om daarna zelf voor *ui* plaats te maken tot voor Nijmegen-Amersfoort; in het W. is *oe* totaal verdwenen voor *uu*, maar heeft *uu* in Westvlaanderen en Zeeland nog stand gehouden tegen *ui*. Wat de aanschouwing van de kaart ons leert, is door grondig historisch onderzoek bevestigd, en zo de proef op de som van de expansietheorie geleverd. Maar in het ZO. had van Brabant uit het jongere (diftongering) zich over het oudere (palatalisering) heen gezet, en in het tweede geval blijkt nu in dezelfde streek zich hetzelfde (vokalisering over velarisering heen) te hebben voorgedaan. Er is dus in de historische ontwikkeling evenmin een organische samenhang aan te nemen tussen de expansies van de velarisering $al > ol$ en van de vokalisering $ol > ou$, als tussen die van de palatalisering $oe > uu$ en van de diftongering $uu > ui$: in beide gevallen moet de eerste overgang, $al > ol$ zowel als $oe > uu$, in het Z. zich ontwikkeld en zijn beslag gekregen hebben in een expansieverband, dat voor

de respektieve tweede overgangen *ol* > *ou* en *uu* > *ui* niet meer geldig was.

Nu treft ons de nauwe verwantschap in de grensafbakening, steeds in het ZO., van die twee eerste overgangen, nl. tussen Zuid-Brabant en Belgisch Limburg en dan dwars door Noord-Brabant. In het NO. kunnen we niet vergelijken daar er voor *al* > *ol* geen grens is, maar in het W. zien we beide ook pas voor de zee halt maken, en we mogen besluiten dat ze, voor zover het het Nederlands betreft, hetzelfde gebied bestrijken. Beide wijzigingen waren een tijd vóór het Middelnederlands al voltrokken : voor de velarisering hebben we het zeer ronde jaartal 1000 gevonden, de palatalisering is uit de schrijfwijze niet te dateren, maar moet toch zijn voorafgegaan. Interne gegevens voor een relatieve chronologie van de twee verschijnselen zijn er evenmin, maar als het parallelisme met het Frans toegelaten heeft voor de palatalisering een gemeenschappelijk substraat te vermoeden, zodat die voor beide talen in zekere zin als voorhistorisch kan beschouwd worden, dan mogen we ze voor de onze in ieder geval wel voor ouder dan de velarisering houden. Er heeft zich dus in het zuidelijk Nederlands in de vroege middeleeuwen (Oudnederlands) een expansie doen gelden binnen een ruimte die zich uitstreckte, enerzijds tot aan de zee en anderzijds tot aan de lijn Sint-Truiden-'sHertogenbosch. We zien ze tweemaal aan het werk en, althans oostwaarts uit, plichtmatig de tweede keer (velarisering van *al*, d. i. samenvallend van *al* met *ol*) het wat minder ver brengen (niet buiten Brabant) dan de eerste (palatalisering van *oe* : even binnen Limburg).

Met de twee tweede-overgangen, de vokalivering *ol* > *ou* en de diftongering *uu/ie* > *ui/ij*, krijgen we een ander verbreidingsgebied, dat naar het O. verder reikt en naar het W. minder ver. Voor dit laatste hoeven we maar aan

de algemeen bekende feiten te herinneren, dat Westvlaanderen tegenover de tweeklanken, zowel *ui/ij* uit *wu/ie* als *ou* uit *oe*, zijn korte eenklanken resp. *wu/ie* en *oe* stelt. De historische verklaring van *wu/ie* is heel duidelijk, die van *oe* is het minder, maar met het ene zo goed als met het andere staat Westvlaanderen afwijzend tegenover het O. De oostgrens wordt gevormd door de diftongeringlijn, en een eind verder die van de vokalisering. Het parallelisme in de loop van deze twee lijnen is onmiskkenbaar. Beide, in hun geheel genomen, halen oostwaarts uit en vertonen, als we ze nader bekijken, de verste en wijdeste vanzelfsprekend op grotere schaal, dezelfde bochtenkombinatie : de twee zuidelijke en de twee noordelijke, de eerste meer vooruitgeschoven dan de tweede, naar het O. gewende uitsprongen Maastricht-Neerpelt en Neuss-Venlo, Nijmegen-Amersfoort en Arnhem-Zuiderzee ; daartussen de twee naar het W. gerichte inhammen, de ene niet alleen oostelijker maar ook noordelijker èn breder, beide aflijningen van het niemandsland dat buiten de zuidelijke en de noordelijke expansieciervel is blijven liggen in de hoek waar ze elkaar snijden. De twee tweede-overgangen mogen we dus ook veilig tot eenzelfde, tweefazige èn tweeledige expansie terugbrengen, die geen andere dan de Brabantse is geweest waarop later de Hollandse is geënt. Volkomen naar de eis zien we ook thans de lijn van de oudste wijziging (de vokalisering) het verst af liggen, niet alleen in het O. zoals zo pas is aangetoond, maar ook in het W., ten minste voor zover het Zeeland betreft, dat door de vokalisering (*ou*) maar niet door de diftongering (*ui/ij*) veroverd is ; op de Westvlaamse grens is het bij een bevallig door elkaar strengelen van de twee lijnen gebleven.

Er is nog een derde fase geweest, de verderontwikkeling van de èn uit vokalisering van *ol* èn uit diftongering van

oe/uu/ie voortgekomen diftongentrits *ou/ui/ei*, tot typen in velerlei schakeringen, die we schematisch in het Hoogduitse paradigma *au/äu* (= *oi*)/*ei* (= *ai*) terugvinden. Maar dat is een zuiver regionaal-Brabantse aangelegenheid gebleven, zonder nog enige invloed op het uitzicht van de algemene taal, waarvan Holland reeds de leiding had overgenomen; het gebied krimpt dus nogmaals in, naar het W. en naar het O., en ook naar het N. is er thans een grens: een goed stuk van Oostvlaanderen, Limburg en Holland staan op hetzelfde konservatieve standpunt tegenover het op zijn eentje verder gegane Brabant (28).

De aan de Brabants-Hollandse voorafgegane, minder bewogen, en in haar geheel naar het W. te verleggen expansie, waarvan we in de twee eerste-overgangen (*al* > *ol* en *oe* > *uu*) de exponenten menen te hebben gevonden, zullen we dan wel de Vlaamse mogen noemen. De afwezigheid van een getrapte grens vóór de zee laat ons toe de haard zover als we willen die kant uit te plaatsen. Die oudste Vlaamse expansie vond alleen oostwaarts een weg open, maar hier is ze op een andere uit tegenovergestelde richting gestoten, waarvan het uiterste bereik al lang bekend is door de Uerdinger lijn. Vlaamse en Rijnlandse taalinvloeden moeten elkander hier scherp het terrein betwist hebben: terwijl de palatalisering zich het eerst glad over de *ich*-lijn heengezet heeft (tenzij het andersom is gegaan), is de velarisering alleen heel in het Z. met een krachtige stoot kunnen doorbreken, zodat het verschil *aud/goud* zich nog in een spits tot diep in Brabant gehandhaafd heeft. Maar de verhoudingen zijn veranderd sedert de leiding bij deze gouw berustte: die heeft, over het tot dan toe ongestoord van uit het O. bewerkte Limburg heen, haar invloed in een eerste zwaai (vokalisering) tot aan de Rijn doen gelden; in een tweede (diftongering) heeft ze het nog tot aan de Maas gebracht, en het tussen beide

rivieren liggende land is tot op heden betwist gebied gebleven. De westelijke expansie die in deze gouwen de oostelijke heeft afgelost wacht op haar beurt, om even grondig en veelzijdig als haar voorganger onderzocht en belicht te worden.

AANTEKENINGEN

Deze studie is de uitwerking van een lezing : *De Dialektgeografie van Oud en Goud in het Limburgs-Rijnlandse Gebied* door ons op het *Elfde Vlaams Philologenkongres*, Gent 1-3 April 1932 gehouden en in samenvatting in de *Handelingen*, 94-96, verschenen. Voor het beschrijvend gedeelte werden de volgende werken op de opgegeven plaatsen gebruikt [cijfers zonder verdere aanduiding verwijzen naar bladzijden ; k(k). = kaart(en), z(z). = zin(nen)] :

E. BLANCQUAERT, *Reeks Nederlandsche Dialect-Atlassen, onder leiding van —*, 1-6, telkens I (teksten) en II (kaarten), Antwerpen :

(1.) E. B., *D.-A. van Klein-Brabant*, 1925,

2. E. B. en H. VANGASSEN, *D.-A. van Zuid-Oost-Vlaanderen*, 1930,

3. E. B., *D.-A. van Noord-Oost-Vlaanderen en Zeeuwsch-Vlaanderen*, 1935,

4. H. VANGASSEN, *D.-A. van Vlaamsch-Brabant*, 1940,

5. E. B. en P. J. MEERTENS, *D.-A. van de Zeeuwsche Eilanden*, 1940,

6. W. PÉE en E. B., *D.-A. van West-Vlaanderen en Fransch-Vlaanderen* [ter perse] ;

[*koud* : z. 58 en k. 51, *hout* : z. 109, *oud* : z. 126 ; in deel 3 en 4 enkele grensplaatsen in Antwerpen en Limburg] ;

BRABANTIUS [H. VAN DEN BRAND], *Proeve eener Grammatica der Taal van oostelijk Noord-Brabant*, in *Onze Volkstaal* I 162, Kuilenberg 1882 [en andere opstellen over hetz. onderwerp in hetz. tijdschrift ; schr. neemt „de taal der gemeenten Zeeland en Uden. tot grondslag” ; de eerste was zijn geboorteplaats ; o. a. 171 : *au, ou*] ;

J. CUYPERS, *Iets over het Dialect van Neeritter*, in *Onze Volkstaal* III 145, K. 1887 ;

J. DUPONT, *Het Dialect van Bree*, in *Leuvensche Bijdragen* IX en v., Lier enz. 1911 en v.

E. M. TH. EMONDS, *De Legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen*, Proefschrift Leiden 1922 [de *ald*-lijn in Nederland 48; schr. geeft alleen de grensplaatsen met *ald*; de ertegenoverliggende uit het materiaal SCHRIJNEN-V. GINNEKEN-VERBEETEN dat hij gebruikt heeft zullen dan wel de gevokaliseerde vorm hebben; om de loop van onze lijn te bepalen noemen we die ook, volgens kaart en lijst in SCHRIJNEN, *Isoglossen*];

TH. FRINGS, *Studien zur Dialektgeographie des Niederrheins zwischen Düsseldorf und Aachen*, Marburg 1913 [§§ 216-219 *alt*, 221-235 *Nacht*];

TH. FRINGS, *Rheinische Sprachgeschichte*, Essen 1924;

TH. FRINGS, *Sprache* in H. AUBIN, TH. FRINGS, J. MÜLLER, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden*, Bonn 1926 [*Gänse* 128 en k. 43; *Nacht* 162 en kk. 57-58];

TH. FRINGS u. J. VAN GINNEKEN, *Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg*, in *Zeitschrift für deutsche Mundarten* XIV 97, Bonn 1926 [*Nacht* 169];

TH. FRINGS u. J. VANDENHEUVEL, *Die südniederländischen Mundarten*, Marburg 1921 [Zinnen v. Wenker: *oude*, *koude* z. 4, *ganzen* z. 14, *nacht* z. 25, voor Heist o. d. Berg, Herentals, Turnhout, St. Lenaarts; voor Kalmthout, vrije tekst];

J. v. GINNEKEN, *Handboek der Nederlandsche Taal*², Nijmegen 1928 [Dialektteksten: Barneveld, Elspeet-Nunspeet 107, Geldrop 194, Nijmegen, Zevenaars-Duiven 199];

TH. GREFERATH, *Studien zu den Mundarten zwischen Köln, Jülich, M.-Gladbach u. Neuss*, Marburg 1922 [§§ 245 *alt*, 246 *Nacht*, 39 *sjolder* te Schelsen];

L. GROOTAERS, *Het Dialect van Tongeren*, in *Leuvensche Bijdragen* VIII-IX, Lier enz. 1908-10;

L. GROOTAERS en J. GRAULS, *Klankleer van het Dialect van Hasselt*, Leuven 1930;

A. HANENBERG, *Studien zur niederrheinischen Dialektgeographie zwischen Nymegen und Uerdingen*, Marburg 1915 [§ 237 *alt*];

H. HELLBERG, *Studien zur Dialektgeographie im Ruhrgebiet und im Vest Recklinghausen*, Marburg 1936 [§§ 17-18 *alt*, 97 *Gans*];

J. H. H. HOUBEN, *Het Dialect der Stad Maastricht*, Maastricht 1905;

W. G. J. A. JACOB, *Het Dialect van Grave*, 's-Hertogenbosch 1937;

J. JONGENEEL, *Een Zuid-Limburgsch Taaleigen, Proeve van Vormenleer en Woordenboek der Dorpspraak van Heerle*, Heerlen 1884 ;

J. KATS, *Het phonologisch en morphonologisch Systeem van het Roermondsch Dialect*, Roermond-Maaseik 1939 ;

C. P. F. LECOUTERE-L. GROOTAERS, *Inleiding tot de Taalkunde en de Geschiedenis van het Nederlandsch*⁴, Heverlee-Leuven 1934 [377 : zz. 1-6 v. Wenker : oude, koude z. 4 : Grobbendonk, Wortel] ;

E. LEIHENER, *Cronenberger Wörterbuch (mit ortsgeschichtlicher, grammatischer und dialektgeographischer Einleitung)*, Marburg 1908 [§§ 70-71 alt, Nacht, Gans] ;

O. LOBBES, *Nordbergische Dialektgeographie*, Marburg 1915 [§§ 29 Gans, 46-47 alt, 48-50 Nacht] ;

A. M. MERTENS, *Het Limburgsch Dialect*, in *Onze Volkstaal* II 201, K. 1885 [„Het dialect hier bedoeld wordt gesproken in de dorpen tussen Roermond en Weert (Horn, Beegden, Heel, Wessem, Thorn, Hunsel, Grathem, Baaksem, Heythuyzen, enz.)”] ;

J. MÜLLER, *Rheinisches Wörterbuch*, Bonn u. Leipzig 1923 en v. [alt, Gold en Gans] ;

F. MÜNCH, *Grammatik der ripuarisch-fränkischen Mundart*, Bonn 1904 [eigl. monografie van Stad- en Land-Keuls, het laatste vertegenwoordigd door Blatzheim] ;

H. NEUSE, *Studien zur niederrheinischen Dialektgeographie in den Kreisen Rees, Dinslaken, Hamborn, Mülheim, Duisburg*, Marburg 1915 [§ 252 alt] ;

J. RAMISCH, *Studien zur niederrheinischen Dialektgeographie*, Marburg 1908 [§§ 19-22 Nacht, 32 alt] ;

J. SCHRIJNEN, *De Isoglossen van Ramisch in Nederland*, Bussum 1920 [Hst. en k. 10 nacht] ;

J. SCHRIJNEN, *Nederlandsche Volkskunde*² 2 d., Zutphen 1933 [II 42, Venlose dialekttekst] ;

L. SIMONS, *Het Roermondsch Dialect*, Gent 1889 ;

H. SMOUT, *Het Antwerpsch Dialect*, Gent 1905 ;

L. SÜTTERLIN, *Neuhochdeutsche Grammatik, mit besonderer Berücksichtigung der neuhochdeutschen Mundarten* I, München 1924 [151, 176, 180, 272 : algemene opgaven over de ontwikkeling in het Duits] ;

X J. G. H. TANS, *Isoglossen rond Maastricht in de Dialecten van Belgisch en Nederlandsch Zuid-Limburg*, Maastricht 1938 [§§ 30

en k. 14 *nacht*, 31 en k. 17 *oud*-k. 18 *oude*, 46 en k. 58 *goud*-k. 59 *volk*];

* A. WEIJNEN, *Onderzoek naar de Dialectgrenzen in Noord-Brabant*, Fijnaart 1937 [§ 11 en k. 4 *houden*-k. 5 *koud*];

W. WELTER, *Studien zur Dialektgeographie des Kreises Eupen*, Bonn 1929 [§§ 19 *alt*, 25 *Nacht*, 102 *Gans*];

W. WELTER, *Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas*, Bonn 1938 [§§ 98 *Nacht*, 100-104 en kk. 4-9 *alt enz.*, 182 en k. 34 *Gans*];

W. WELTER-J. DELHEZ, L. GROOTAERS u. J. LANGOHR, *Die niederfränkischen Mundarten im Nordosten der Provinz Lüttich*, Haag 1933 [§§ 100 *alt*, 102 en k. 6 *Nacht*];

J. TE WINKEL, *Kurze Charakteristik der nordniederländischen Dialekte*, in J. H. GALLÉE, *Das niederländische Bauernhaus und seine Bewohner*, Utrecht 1909;

J. WINKLER, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 2 d., 's-Gravenhage 1874 [„*De Verloren Zoon*” in dialect : *kalf* zin 23, 27, 30, *oudste* z. 25 : Weert, Stamproi, Helmond, Overbetuwe, Uddel, Nijkerk, Scherpenzeel, Zutfen, Helchteren, Tielen, Mol, Lier ; Arnhem op grond van de Overbetuwse tekst, geleverd door J. J. Cremer, te A. geboren];

F. WREDE, *Deutscher Sprachatlas*, Marburg 1926 en v. [k. 45 : *Gäns(e)* uit z. 14 v. Wenker].

Als onuitgegeven materiaal stonden ons ten dienste, buiten :

1. ons eigen dialect [Opgrimbie] en het door ons zelf over Belgisch Limburg en enkele westelijke grensgemeenten verzamelde [$\pm$ 80 plaatsen : *oud*, *goud*, *kalf*, *gans*, *nacht*], een aantal gegevens over

2. id., van de Zuidnederlandsche Dialectcentrale onder leiding van Prof. L. GROOTAERS [$\pm$ 50 plaatsen : *oud*, *goud*, *gans*, *nacht*],

3. Diest en omstreken [$\pm$ 25 plaatsen, *oud*, *goud*, *gans*], van de h. M. COOMANS,

4. Belgisch Limburg en oostelijk Brabant [12 pl. : *kalf* en 12 pl. : *gans*], van de h. A. STEVENS,

5. West-Vlaanderen, uit de ter perse zijnde atlas van Prof. W. PÉE [z. boven], waarvoor we die heren en tevens al onze ongenoemde medewerkers onze hartelijke dank betuigen.

Voor de betrekkelijk weinige onontbeerlijke klanknoteringen hebben we, volgens het in dit soort van werken meer en meer veldwinnend gebruik, getracht ons te behelpen met de gewone spelling

en voor de hand liggende aanvulling daarvan. Een enkele maal steunen we in hst. I-II voor de ene of andere plaats op een ander „toetswoord” dan het bij de beschrijving van de isoglosse vermelde; meestal zal dat uit de bronnenopgave kunnen blijken, en in de voornaamste gevallen hebben we er in de aantekeningen nog eens op gewezen. We hopen verder dat, waar het niet uitdrukkelijk gezegd wordt, het verband duidelijk genoeg zal maken wat met het toetswoord bedoeld wordt: alleen het algemeene verschijnsel b. v. vokalisering, of tevens een bepaalde klanknuance *au*, *aa*, enz. als fonetisch produkt daarvan. Ten slotte menen we dat ook steeds na te gaan is waar we, om een gat te stoppen, ons met materiaal van veel (soms wel een mensenleeftijd) vroeger hebben moeten behelpen, en dat het de lezer dus mogelijk zal zijn de betreffende waarde van de alzo gekonstrueerde grens te beoordelen.

(1) LECOUTERE-GROOTAERS 308.

(2) Voor Meldert verschillen de opgaven van VANGASSEN en COOMANS: we sluiten ons aan bij de laatste, als bewerker van een kleiner gebied, tevens zijn geboortestreek; toetswoord overigens bij Vg. *hout*.

(3) Helmond voorwaardelijk, voor zover we uit de klank in *vrouw* (zin 30 bij WINKLER) tot die in *goud* mogen besluiten.

(4) Overasselt en Groesbeek, tegenoverliggende plaatsen met *ou* (z. boven, EMONDS).

(5) WINKLER I 321: „ook spreekt men de *ou* klank in de Nederbetuwe als *au* en zelfs als *aa* uit, in de Overbetuwe als *ou*”. TE WINKEL 121.

(6) Hier *koud* als toetswoord, omdat gemeenschappelijk in de verschillende bronnen voor dit verloop.

(7) Voor de *aud*-plaatsen zie opm. boven bij EMONDS.

(8) SIMONS 42 noemt *kaaf* reeds „min attisch” tegenover *kalf* en KATS geeft het niet eens meer; toch laten we Roermond nog maar in het vokaliseringsgebied vallen, omdat ook de gegevens voor de dorpen ten W. en Weert uit ongeveer dezelfde tijd als die van SIMONS dateren. Hetzelfde nagenoeg voor *gans* in deze buurt. Zolder aan de *gaas*-kant volgens STEVENS, in ons materiaal nochtans met *gans*.

(9) SCHRIJNEN, *Isogl.* 63.

(10) Id., *ib.* 64.

(11) Id., *ib.*, k. 13.

(12) Nl., die we bij WELTER *Aachen*, FRINGS *Studien* en RA-

MISCH vinden, en dus volledig over het Duitse gebied kunnen volgen.

(13) Behalve Gassel, dat volgens EMONDS (zie boven, blz. 313) *ald*, en volgens WEIJNEN *koud* heeft; misschien is het niet zonder betekenis dat het materiaal van de eerste ouder is (1914); men vgl. verder de twee voor meer bijzonderheden.

(14) Een algemeen overzicht bij FRINGS *Rhein. Sprachgesch.* 36.

(15) LOBBES § 48: „der Vocal im allgemeinen nicht gedehnt”, d. w. z. hier en daar wèl!

(16) SCHRIJNEN *Isogl.* vermeldt geen *naacht*-, alleen *nacht*-plaatsen voor deze zuidwestelijke hoek van Nederlands Limburg en laat Meer aan de *nacht*-kant vallen; we sluiten ons bij TANS aan, om dezelfde reden waarom we het volgens (2) bij COOMANS gedaan hebben; ook is het materiaal van SCHRIJNEN ouder, nl. hetzelfde als dat van EMONDS (1914).

(17) MANSION, *Oud-Gentsche Naamkunde* 151-156.

(18) LASCH, *Mittelniederdeutsche Grammatik* § 93.

(19) Een vroegere studie van ons, in deze *Handelingen* IV verschenen, waarbij de beschouwingen in dit en het volgende hoofdstuk doorlopend aansluiten.

(20) BRUNOT-BRUNEAU, *Précis de gramm. hist. de la langue française* 1937, §§ 94-97.

(21) v. HELTEN, *Middelnederlandsche Spraakkunst* 104.

(22) VERCOULLIE, *Westvlaamsch Dialect, Onze Volkstaal* II 9, 12; J. JACOBS, *Het Westvlaamsch*, Groningen 1927, o. a. 269.

(23) EMONDS 47, L. NOLDUS, *Opmerkingen enz., Lewensche Bijdragen* XXVIII 79.

(24) WELTER, *Nordosten Lüttich* § 100, id. *Aachen* § 100, RAMISCH.

(25) Verband nochtans niet onmogelijk geacht door FRINGS *Rhein. Sprachgesch.* 37, en in aansluiting daarbij WELTER *Aachen*.

(26) Vgl. SÜTTERLIN 153 (*Mundartliche Diphthongierung* enz.).

(27) In onze bovenvermelde studie *Van Muis naar Maus*; verder wordt hier aangeknoopt aan KLOEKE, *De Hollandsche Expansie*, en onze beschouwingen daarbij *De H. E. van uit Limburg* gezien, in deze *Handelingen* II 159.

(28) In deze hele voorstelling zou dan het „expansieologisch bezwaar” liggen (zie blz. 342) tegen het van meet af uitzenden van het stadium *au* door Brabant.

